

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**TEFERRÜDÜN İKİ TEMEL KAVRAMI:
FERD ve GARÎB HADİS
(İLELÜ'T-TİRMİZÎ ÖRNEĞİ)**

Ahmet EŞER

2501110976

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Zekeriya Güler

İstanbul 2015

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

Ö Ğ R E N C İ N İ N

Adı ve Soyadı : AHMET EŞER
Anabilim/Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Danışman : Prof. Dr. Zekeriya GÜLER

Numarası : 2501110976
Tez Savunma Tarih: 24.08.2015
Tez Savunma Saat : 14:00

Tez Başlığı : “Teferrüdün İki Temel Kavramı: Ferd- Garîb Hadisler (İlelüt - Tirmizi Örneği)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulara sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
Prof. Dr. Zekeriya GÜLER		Kabul
Doç. Dr. Bekir KUZUĐİŐLİ		Kabul
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Taha İMAMOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK		
Yrd. Doç. Dr. Mehmet EFENDİŐĐLU		

ÖZ

AHMET EŞER, TEFERRÜDÜN İKİ TEMEL KAVRAMI: FERD VE GARÎB HADİS (İLELÜ'T-TİRMİZÎ ÖRNEĞİ)

Hadis ilminde rivayetler, tek kalış/teferrüd ve ortak oluş/teaddüd bakımından ikiye ayrılmaktadır. Diğer bir itibarla, başka rivayetlerle ortak olma ve onlardan ayrılma şeklinde bir tasnif de yapmak mümkündür. Sened ya da metnindeki bir özellik açısından tek kalarak diğer rivayetlerden ayrılan haber şeklinde tanımlanan ferd hadis, tek kalma ortak özelliği çerçevesinde, diğer birçok hadis usûlü konusuyla ilişkili olmuştur. Hadis tarihi bakımından erken dönemden itibaren olağanüstü gayret gösteren hadis âlimleri, i'tibar ismi verilen, rivayetlerin başka tarîklerden nakledilip edilmediğini ortaya koymak üzere araştırma yapmışlardır. Rivayetlerin isnadında, tedvin ameliyesinin öncüleri olan ve tarîkleri bir araya getiren belirli râvîler öne çıkmış, isnadın doğru tesbiti ve sıhhat değerlendirmesi için bu râvîlere özel bir önem atfedilmiştir. Bu önem, hadisleri cem' eden râvîleri tesbit etmeyi ve rivayetlerin farklı senedlerini ortaya koymayı gerektirmiştir. Modern dönemde özellikle oryantalistler tarafından, isnad zincirlerinde yer alan müşterek râvîler, hadis rivayet tarihi bağlamında bir tartışma konusu olarak yeniden gündeme getirilmiştir.

Bu çalışma, teferrüdün temel unsurları olan ferd ve garîb hadislerin tanımı ve diğer hadis kavramlarıyla ilişkisi üzerinde durmanın yanı sıra, tek kalışın delil değerini ortaya koymayı sağlayacak bazı kabul ve red kaideleri hakkında bilgiler içermektedir. Öte yandan garîb hadis ve ilişkili olduğu diğer bazı kavramların, Tirmizî'nin *el-İlel*'i çerçevesinde örnek metinler üzerinden incelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ferd, Garîb, Teferrüd, Tirmizî, İlel, Hadis.

ABSTRACT

AHMET EŞER, TWO BASIC TERMS OF TAFARRUD: ISOLATED AND RARE HADITH (EXAMPLE OF IMAM AT-TIRMIDHI'S AL-'ILAL)

Narrations in the Science of Hadith are divided on the account of it being either isolated/tafarrud or multiple/taaddud. In another respect, it is possible to classify narrations in relation to them being commonly linked or separate from other narrations. A narration, which distinguishes from other narrations in respect to its text or transmission chain is considered an Isolated hadith. In the framework of its isolation, it has been associated with many fields in the science of Fundamentals of Hadith. Scholars who have shown extraordinary effort from an early period in the field of History of Hadith, have meticulously analyzed hadiths trying to identify whether narrations have been narrated from more than one link or not. In the transmission chains of narrations, specific narrators who have pioneered the recording process and linked many links together, have distinguished more than others. Thus, in relation to the correct identification and authenticity evaluation of hadith transmission chains, greater importance was preceded to them. This importance had necessitated for the identification of the collectors of hadith and the exhibition of different transmission chains of narrations. In the modern era, and especially by orientalists, common links found in the transmission chains of hadiths have been revived as a topic of debate in the context of the history of hadith narrations.

This study contains the definitions of the isolated and rare/unfamiliar hadiths, which are the two fundamental elements of tafarrud and also its relationship with other hadith terminologies. It also includes information on the principles of acceptance and rejection which will assist in demonstrating the evidential value of a hadith being isolated. On the other hand, this study aims to examine isolated hadiths and other related hadith terminology in the framework of some example texts provided in Imam At-Tirmidhi's Al-'Ilal.

Keywords: Isolated Hadith, Rare/unfamiliar Hadith, Tafarrud, Imam At-Tirmidhi, Al-'Ilal, Hadith.

ÖNSÖZ

Hadis usûlünde rivayetler, rivayetin ana unsuru olan râvîler ve rivayetin durumu üzerinden, değişik açılardan belirli özelliklere göre tasnif edilerek bazı kavramlarla nitelenmiştir. İsnadın, medârı olan yani birçok tarîki kendisinde toplayan kişiden hareketle hadisler, tek kalış ve ortak oluş ya da ittifak ve ihtilâf gibi olgular üzerinden birkaç şekilde tasnif edilmektedir. “Teferrüdün İki Temel Kavramı: Ferd Ve Garîb Hadis (İlelü't-Tirmizî Örneği)” başlıklı bu çalışma, isminden anlaşılacağı üzere sened ve metinde yer alan herhangi bir özellikte diğer hadislerden ayrılan ferd ve garîb hadisler üzerinde durmaktadır.

Herhangi bir açıdan tek kalarak diğer rivayetlerden ayrılan ferd hadis, tek kalma ortak özelliği çerçevesinde, diğer birçok hadis usûlü konusuyla ilişkili olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada teferrüdle ilişkili temel iki esas kavramın yanı sıra ilişkili diğer bazı usûl terimleri de incelenmiştir.

Hadis ilminin asıl gayesi rivayetlerin güvenilir kanallarla Hz. Peygamber'e (s.a) âidiyetini incelemek olduğu için, burada yer alan terimler, metâin-i aşereyle ilişkileri diğer bir ifadeyle tek kalışın kabul ve red kaideleriyle irtibatı ele alınmıştır. Ayrıca, iki bölümde ele alınan bu hususların, hadis ilimleri bakımından erken dönemde muhaddisler tarafından nasıl değerlendirdiğinin anlaşılması amacıyla hadis illetine dair muhtasar bir kitap örnek alınmış ve böylece teorik çerçeve pratik hale getirilmiştir. Burada amaçladığımız hedefler doğrultusunda, tezimiz üç bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölümde, ferd ve garîb hadislerin tanımı ve diğer hadis usûlü kavramlarıyla ilişkisi üzerinde durulurken, kavramsal çerçevenin tesbiti, gelişimi ve dönemsel değişimi incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, hadis sıhhat değerlendirmesinin muhtasar prensipleri olan on cerh sebebi ve ilave bazı kabul red kaideleri ele alınmıştır. Çünkü ilk bölümde yer verilen teorik kısmın pratiğe sağlıklı yansıtılması ve bu çerçevede rivayetlerin makbul ve merdud oluşu ancak bu kuralların teferrüdle ilişkisinin bilinmesiyle anlaşılabilir.

Üçüncü bölümde ise tarifleri verilen, bazı temel kuralları ele alınan usûl meselelerinin uygulaması yapılarak zihinlere yerleştirme gayesi güdülmüş ve konu tasnif döneminin altın çağında telif edilen dikkat çeken bir örnek üzerinden incelenmiştir.

Hadis usûlü içerisinde birçok konuyla irtibatlı olan garîb ve ferd hadislere dair, Türkiye’de lisansüstü düzeyde gerçekleştirilmiş herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ferd ve garîb hadisleri yukarıdaki bağlamda ele almayı amaçlayan bu mütevazî çalışmanın, konu hakkında geniş çaplı, alan içi ve disiplinlerarası çok yönlü araştırmalar için bir başlangıç olması arzulanmaktadır.

Tezin hazırlanışı aşamasında kıymetli görüşleriyle yol gösteren ve teşvikleriyle beni cesaretlendiren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Zekeriya Güler’e en kalbî duygularıyla teşekkürü bir borç bilirim. Tez jüri üyesi hocalarım Doç Dr. Bekir KUZUDİŞLİ ve Yrd. Doç. Dr. Abdullah Taha İMAMOĞLU’na teşekkür ederim. Ayrıca her daim dualarını yanımda hissettiğim muhterem anne ve babamın ellerinden öper, sabırlarından dolayı bütün aile efradıma ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım. Son olarak, tez süresince maddi manevi desteklerini gördüğüm Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi yöneticileri, dökümantasyon servisi görevlilerine teşekkür eder ve seminerler vesilesiyle görüşerek kendisinden istifade ettiğim, konunun çalışılması fikrini veren hocam M. Fatih Kaya’ya şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, muvaffakiyet ise Allah Teâlâ’dandır.

Ahmet Eşer

Fatih 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: FERD VE GARİB HADİS KAVRAMI.....	6
I. Ferd Hadisin Tanımı	6
A. Sözlük Anlamı	6
B. Terim Anlamı.....	7
C. Çeşitleri	9
1. Ferd-i Mutlak	10
2. Ferd-i Nisbî	11
a. Sikanın Sikadan Teferrüdü.....	12
b. Şahsın Şahıstan Teferrüdü	12
c. Belde Halkının Bir Şahıstan Teferrüdü.....	13
d. Bir Şahsın Belde Halkından Teferrüdü.....	13
e. Bir Belde Halkının Diğer Belde Halkından Teferrüdü	13
D. Hüküm	14
II. Garîb Hadisin Tanımı	15
A. Sözlük Anlamı	15
B. Terim Anlamı.....	16
C. Çeşitleri	19
1. Tabaka Esaslı	20
2. Sened-Metin Esaslı	20
a. Metin ve Sened Bakımından Garîb Hadis.....	21
b. Sened Bakımından Garîb	21
c. Metin Bakımından Garîb.....	22
d. Metnin Bir Kısımında Garîb	22
e. Senedin Bir Kısımında Garîb	23
D. Hüküm	23

III. Ferd-Garîb Hadis Literatürü.....	24
IV. Ferd-Garîb Hadis İlişkisi.....	26
A. Ferd-Garîb İlişkisi.....	26
B. İ'tibâr, Mütabaât ve Şâhid.....	27
C. Garîb-Garîbu'l-Hadis İlişkisi.....	30
V. Ferd-Garîb Hadisin İlişkili Olduğu Kavramlar.....	30
A. Ferd-Şaz İlişkisi.....	31
B. Ferd-Münker İlişkisi.....	33
C. Ferd-Ziyâdetü's-Sika İlişkisi.....	35
D. Ferd-Mezîd Fî Muttasılı'l-Esânîd İlişkisi.....	37
E. Ferd-Mürselü'l-Hafî İlişkisi.....	37
F. Ferd-Maklûb ve Serikatü'l-Hadîs İlişkisi.....	38
G. Ferd-İllet İlişkisi.....	40
İKİNCİ BÖLÜM: TEFERRÜDÜN KABUL VE RED KÂİDELERİ.....	42
I. ADÂLET.....	44
A. Kizb-İttihâm.....	45
B. Fısk.....	45
C. Bidat.....	46
D. Cehâlet.....	47
II. ZABT.....	49
A. Fuşu'l-Galat.....	50
B. Kesretü'l-gafle.....	50
C. Muhalefet.....	51
D. Vehim.....	54
E. Sûü'l-Hıfz.....	56
F. İhtilât.....	57
III. TEKMİLE: DİĞER BAZI KABUL-RED KÂİDELERİ.....	59
A. Mukıllûn ve Teferrüd.....	59
B. Sika Râvînin Bazı Hocalarından Rivayetinde Zayıf Oluşu ve Teferrüd.....	60
C. Manayla Rivayet-Rekâket ve Teferrüd.....	61
D. İlk Tabakalar (Aslu's-Sened) ve Teferrüd İlişkisi.....	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İLELÜ'T-TİRMİZÎ ÖRNEĞİ.....	65
I. TİRMİZÎ VE <i>CÂMÎ'İ</i>	66
A. Bir İlel Âlimi Olarak Tirmizî.....	66
B. Rivâyetten İlete: Câmiu't-Tirmizî	68
C. Câmi'e Muhtasar Bir Son: Kitâbu İleli's-Sağîr	69
a. İsmi ve Tertibi	69
b. Konusu ve Telif Amacı.....	70
II. TİRMİZÎ'YE GÖRE GARİB HADİS VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR	73
A. Garîb Hadis	73
1. Terim Anlamı.....	73
2. Çeşitleri	74
a. Metin ve Sened Bakımından Garîb Hadis.....	74
b. Yalnızca Sened Bakımından Garîb Hadis.....	75
c. Yalnızca Metin Bakımından Garîb Hadis	77
3. Hükümü	79
B. Ziyâdetü's-Sika	80
1. Senedde Ziyâde	81
2. Metinde Ziyâde	82
III. <i>ŞERHU İLELİ'T-TİRMİZÎ</i> DE TEFERRÜD VE KABUL-RED KÂİDELERİ ...	84
A. Râvî Tabakaları.....	84
B. Kabul-Red Bakımından Bir Medâru'l-İsnâd Örneği: Zührî ve Ashâbı	85
SONUÇ	87
BİBLİYOGRAFYA	90

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.mlf.	Aynı müellif
a.s	Aleyhiselâm
A.yer	Aynı yer
b.	Bin, ibn (oğlu)
bk.	Bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dn.	Dipnot
h.	Hicrî
HÜİFD	Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İÜSBE	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
m.sl.	Mesela
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	Neşreden
prg.	Paragraf
r.a	Radıyallahu anh
s.	Sayfa
s.a/s.a.v	Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
y.y.	Yayın yeri yok.
v.	Vefatı
vd. /v.dğr.	Ve diğerleri
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Araştırmamızın amacını ifade etmek gerekirse; hadis alanında yapılan araştırmaların büyük bir kısmını, Hz. Peygamber'e (s.a) aidiyeti ortaya koyan önemli bir karîne olan isnad araştırması oluşturmaktadır. Metne ulaşan kısımda yer alan râvî zincirinin sıhhatinin tesbiti, hadisin Efendimiz'e (a.s) nisbeti için hayati önem arz eder ve bu zincir hadisin kimliği sayılabilir. Hadis âlimlerinin temel uğraş alanını oluşturan ve dinden sayılan bu kısım, uydurmacıların hadise yalan karıştırmasının önünde en büyük engeli teşkil etmiştir. Ayrıca rivayet eden kimseden şüphe duyulduğu takdirde ise, dini koruma gayesine matuf olmak üzere isnad zincirin halkaları olan râvîler, tek tek gerekçesi belirtilmek suretiyle titizlikle incelenmiştir. Aynı zamanda bu sâikler, hadisin temel unsurunu oluşturan senedde yer alan ricâle dair muazzam bir literatür ortaya konmasına vesile olmuştur.

Rivayetin ana malzemesini oluşturan râvîler ve rivayetin durumu, sistematik olarak incelenerek kabul ve red, sıhhat ve hüküm gibi değişik açılardan belirli özelliklere göre tasnif edilerek bazı kavramlarla nitelenmiştir. İsnadın, medârı olan yani birçok tarîki kendisinde toplayan kişiye göre tasnif edilmesi de bu amaçla müracaat edilen yollardan birisidir. Buradan hareketle hadis usûlünde, isnadında veya metninde herhangi bir özellik bakımından diğerlerinden ayrılıp tek kalan rivayetler için teferrüd kadr-i müştareğinde ferd veya garîb hadis, ya da başka tarîklerle ortak oluş dikkate alınarak teaddüd tabiri kullanılmıştır.

Konusu itibariyle tek kalış bağlamında ferd ve garîb hadisi inceleyen bu araştırmanın, üç amacı olduğu söylenebilir. Bu tezde ilk olarak, ferd ve garîb hadisin, hadis usûlünde ele alınışı, birbirleri ve diğer hadis terimleriyle ilgili sahip oldukları kavramsal ilişkilerin ortaya konulması ve böylece ıstılahlar arasındaki ortak payda yani garâbetin anlam çerçevesinin belirgin hale getirilmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışmada amaçlanan bir diğer husus, tarifleri üzerinden kapsam ve muhtevası tahlil edilerek sınırları belirlenen ferd ve garîb hadisin sıhhat değerlendirmesinde, kabul ve red kaideleri olarak tabir edilen bazı esasların rolünün tespitidir. Ancak burada râvî ve mervîyle alakalı bu kuralların tamamı değil, adâlet ve zabt kusurlarına dair metâin-i aşerenin (on cerh prensibinin) yanı sıra bunları

tamamlayıcı mahiyette diğerk bazı kriterlere yer verilecektir. Dolayısıyla bu kurallar, sıhhat değerklendirmesinde ana çerçeveyi oluştursa da hükme etki eden başka hususların da olabileceğı unutulmamalıdır.

Son olarak bu incelememiz, hadis ilimleri literatürü itibariyle oldukça erken dönemde kaleme alınan Tirmizî'nin *el-İlel*'inde, garîb hadisler ve ilgili bazı kavramların nasıl ele alındığını göstermeyi amaçlamaktadır. İlk bölümdeki teorik çerçevesi verilen konular, örnekleriyle ele alınarak pratik hale getirilecek ve böylece ilgili tasnifin satır aralarından İlel sahibi bir muhaddisin meseleyi uygulamalı ele alışı üzerinden konu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Araştırmamızın metoduna gelince; ferd-garîb hadisi inceleyen bu çalışmada söz konusu kavramlar, klasik hadis usûlünde meydana gelen ıstılahlar arası tedâhülün bir dereceye kadar netleştirilmesi ve modern hadis araştırmalarında dile getirilen bazı tartışmaların terim olarak sağlıklı zeminden hareket edilerek yapılması maksadından hareketle ele alınmaktadır. Bu çerçevede bazı sorular sorularak, ıstılahların kullanımlarına dair birtakım tespitler yapılacaktır. Bunlardan birisi, ferd hadis teriminin kim tarafından, hangi dönemde, nasıl kullanıldığı ve hadis usûl tarihinde nasıl değışikliğı uğradığının izahına yöneliktir. Ayrıca garîb hadisin, ferd hadisle ve teferrüdle ilişkisinin yanı sıra alakalı olduğu diğerk kavramlar da bu çerçevede dikkate alınacaktır.

Hadis usûl eserlerinde teferrüdün iki ana kavramı olan garîb ve ferd hadislerle dair bölümlerin çoğunda, kavramın tanımıyla beraber, onun şâz, münker, ziyâde gibi ilişkili kavramlarla irtibatı kurulmuş ve çeşitli vesilelerle bu türlere atıflar yapılmıştır. Bu sebeple ileride, tek kalış meselesinin daha iyi anlaşılması amacıyla iki temel terimin, hadis usûlü içerisindeki kavram ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla rivayetlerde sened ve metin bakımından yer alan garâbetin anlaşılması düşüncesi, diğerk bir sorudan kaynaklanmış olmaktadır.

İsnad zincirinde yer alan râvîler içerisinde şifâhî rivayetten tespit ve tedvîne geçişte târikleri toplamakla öne çıkan bazılarının, rivayet tarihindeki öncelikli konumuna dikkat çekmektedir. Çünkü aslu's-sened tabiriyle ifade edilen, medâru'l-İsnâd olan râvîlerin bulunduğu tâbiûn devri, Rasûlullah'tan (s.a) doğrudan rivayet alıp nakletme imkânına sahip olup aynı zamanda kendisinden şifâhî rivayette bulunan en yakın halka yani sahâbilerle ilişkiyi sağlayan önemli tabaka konumundadır. O nesilde,

hadisler kaydedilerek toplanmaya başlanmış, isnad sorgulaması hadisin en önemli kriteri olurken ilim halkaları kurulmuş ve artık bu tabakadan itibaren hadis sistemli olarak rivayet edilmeye başlanmıştır.

Hadis tedvînine dair ilk resmî-sistemli çalışmalar Zührî (v. 124/742) ve Katâde (v. 117/735) gibi hadis âlimleri tarafından çeşitli vesilelerle yapılmıştır. Onlar, hadisleri bir araya getirmeye çalışmış ve hadisleri doğrudan elde etme imkânına sahip önceki tabakada yer alan sahâbeden aldıkları rivayet malzemesini, sonraki nesillere ulaştırmada yegâne kaynak durumuna gelmişlerdir. Temel prensipleri tesbit edilerek usûlü oluşmaya başlayan hadis ilminde tâbiûna atfedilen ayrıcalıklı değerlerin sebebi, derlenen hadislerin sistemli rivayetinde tarîklerin birçok kola ayrıldığı noktada yer alarak sahâbe tabakasıyla sonraki nesiller arasında irtibatı sağlayan bir köprü vazifesi icra etmeleridir.

Bununla birlikte, isnad zincirinde yer alan bütün râvîlerin benzer özellikler taşıdığını söylemek mümkün değildir. Hadisleri kendilerinde toplayan kimselerin öne çıkan bazı özellikleri, nübüvvet melekesinden fazlaca istifade eden sahâbîlere uzun süre mülâzemet etme imkânına sahip olmaları, ilmî yolculuklar yapmaları, Hicaz, Medine, Kûfe gibi bazı ilim merkezlerinde bulunarak sistemli bir şekilde tahammül ve edâ ameliyesini yerine getirmeleri ve düzenli hadis öğretiminin yapıldığı halkalar kurmalarıdır. Bu durum, gerek medâr râvîye vurgu yapılan ferd-i mutlak gerekse ferd-i nisbî başlığı altında yer verilecek olan bilgilerle daha iyi anlaşılacaktır.

Çeşit bakımından farklılık arz eden söz konusu rivayetler, kabul ve red bakımından sahip olacağı özelliklere göre değişik hükümler alacaktır. Nitekim bu çalışmanın ikinci bölümü, râvîlerden veya rivayetten hareketle, hadisleri değerlendirme imkânı verecek olan on cerh kusuruna dair olacaktır. Ayrıca hüküm tesbitine yönelik ek bazı kriterlere de temas edilecek ve garâbetle vasıflanan bir hadisin sıhhat değerlendirmesinin ipuçları elde edilmeye çalışılacaktır.

Teferrüdün temel kavramları olarak ifade edilen ferd ve garîb hadisler, sıhhat değerlendirmesiyle ilişkili olarak kabul ve red kaideleri üzerinden incelenebileceği gibi, bunların uygulaması sayılabilecek cerh-ta'dil kitapları veya amel pratiğine yansıtacak olan fıkıh ilmi çerçevesinde karşılaştırmalı ve disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınabilirdi. Buradan hareketle, bazı tasnifler çerçevesinde seçilen örneklerin fıkhi değeri ortaya konur veya cerhe sebep olan râvî(ler) tenkid gerekçeleriyle hadis usûlünün pratiği sayılabilecek İlel literatürü çerçevesinde inceleyebilirdi. Ancak konuya dair böyle

bir incelemenin yüksek lisans tez sınırlarını zorlayacağı fikrinden yola çıkarak, metâin-i aşere olarak ifade edilen bazı genel cerh kuralları birkaç ek prensiple beraber ele alınmakla iktifa edilmiştir.

Son bölümde ise ilk iki bölümde yer verilen konuların, bizim açımızdan uygulama denemesi olabileceği düşüncesiyle, muhtasar bir İlel ya da müstakil bir uygulamalı usûl çalışması denilebilecek Tirmizî'nin söz konusu eseri çerçevesinde incelemesi yapılacaktır. Hadis terimlerinin tarifi bakımından hicrî üçüncü asır gibi oldukça erken bir dönemde, müellif tarafından garîb kavramının farklı anlamlarıyla tanımlanması ve rivayetler üzerinde uygulanması ilgili eseri tercih sebebi kılmıştır.

Araştırma konusunun sınırlılıklarını ifade edecek olursak; senedlerin sahâbî tarafında yer alan ve tarîkleri toplayan tâbiîn veya medâr râvîleri ve rivayetleri, hadis ilmi bünyesinde ya da fıkıh gibi diğer ilimler çerçevesinde muhtelif şekillerde incelemek mümkündür. Mesela, metin bakımından ziyâdeye olan ve bunu rivayette tek kalan bir tarîk, hüküm terettüb etmesi bakımından amelî fıkıh çerçevesinde inceleyebilir. Aynı şekilde sıhhatini tesbit etmek şartıyla farklı rivayetteki ek lafızlar mutlakı takyîd olarak kabul edilebilir. Ayrıca bir başka açıdan, senedin herhangi bir tabakasında bir yönden tek kalan râvînin, bir şüphe unsuru olmak üzere gerekçeli cerh-tadil durumunu araştırmak mümkündür.

Tezimiz, medâr olan râvî veya metindeki ziyâde sebebiyle farklılaşıp tek kalma prensibi üzerinden, teferrüdün hadis usûlündeki kavramsal çerçevesi ve kabul-red kaideleri üzerinden garâbetin sıhhat tesbitine etkisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zira konunun farklı yönleriyle, az önce ifade edilen hadis disiplini içerisinde usûlle başlayıp cerh-ta'dil ve ilelü'l-hadis gibi başka bir hadis ilim dalı veya diğer islâmî ilimlerle karşılaştırmalı olarak ya da modern tartışmalar çerçevesinde incelenmesi, ancak kapsamlı müstakil araştırmaların yapılmasıyla mümkündür. Hatta bu çalışmada kavramların teorik anlamlarının dahi sınırlı olarak tespit edilebileceği ifade edilmelidir.

Bu sınırlılık kabul ve red kaideleri olarak ele aldığımız on cerh kusuruyla ilgili olarak da düşünülebilir. Çünkü sıhhat, bunların dışında râvî ve mervînin durumuyla alakalı tahammül ve edâ, ızdırab, dinin temel prensipleriyle çelişme gibi başka birçok hususla ilişkili olup, tesbitinde farklı unsurlar dikkate alınmaktadır.

Yüksek lisans seviyesine uygun olacağını düşündüğümüz, tariften talîle veya teoriden pratiğe şeklinde nitelenebilecek muhtasar bir kitap seçilmesinden maksat,

manası verilen terimlerin ve ilgisi nisbetinde temas edilen bazı kaidelerin örneklere uygulanarak zihne yerleşmesidir.

Hadis usûlü içerisinde pek çok konuyla irtibatlı olan teferrüd bahsi medâru'l- isnâd çerçevesinde düşünüldüğünde, modern dönemde karşımıza farklı bir tablo çıkmaktadır. Hadisleri toplayan bu râvîler, oryantalistler tarafından müşterek râvî teorisiyle ele alınarak özel olarak vurgulanmıştır. Batılı araştırmacılar, hadislerin onlara kadar tek tarikle geldiği ve onlardan itibaren kollara ayrılması sebebiyle bu râvîlerin müşterek râvî ya da hadisleri geriye doğru uyduran müdevvinler olduklarını iddia etmişlerdir.

Medâru'l- isnâd kabul edilen imamların, müşterek râvî olmalarıyla ilgili iddialar, bu çalışmanın sınırı dışında bırakılmıştır. Çünkü teferrüd konusunun, öncelikle ulûmu'l- hadis ilmi ile ilgili ilim kolları tarafından beraberce ele alınıp durumlarının incelenmesi, sonrasında fıkıh başta olmak üzere diğer islâmî ilimlere kaynaklık eden bazı hadislerin, bu alanlarla karşılaştırmalı olarak incelenmesini gerektirir. Örnekler üzerinden teorik anlam yerleştikten sonra ikinci aşama olarak, oryantalistlerin iddiaları klasik kaynaklardaki uygulamalarla karşılaştırmalı olarak incelenmeli ve gerçeklik payı ortaya konmalıdır. Bu ise araştırmamızın sınırlarını aşarak master tezinin sınırlarını aşan daha geniş ve derinlikli bir araştırmayı gerektirir.

Tezimizde bir hadis ıstılahı olarak teferrüdün temel kavramlarını incelerken esas aldığımız kaynaklar, mütekaddimûn döneminde hadis usûl konularına yer veren eserlerin ilklerinden sayılabilecek İmam Şâfiî'nin *er-Risâle fî ilmi usûli'l-fikh*'ı başta olmak üzere söz konusu dönem, müteahhirûn dönemi ve son asırlarda hadis metodolojisine dair kaleme alınan diğer kitaplar olmuştur. Yer yer konumuzla ilgisi nispetinde hadis ilimlerinin cerh-tadil, tabakât ve ilel gibi farklı bilgi kollarına ait eserlerden de yararlanılmıştır. Çalışmamızın son bölümünde ise Tirmizî'nin el-İlelü's- sağîr'i ve üzerine yapılan şerh türü bazı çalışmalar ile kitabın müellifi ve eserleriyle alakalı telif edilen kitaplardan da istifade edilmiştir.

Teferrüd konusuyla ilgili olması sebebiyle dikkatle incelediğimiz ve söz konusu kavramın anlaşılmasına katkı sağlayan Abdulcevâd Hamâm'ın *et-Teferrüd fî rivâyeti'l- hadîs ve menhecü'l-muhaddisîn fî kabûlihi ev reddihi*, Mücîr el-Hatib'in *Marifetü medâri'l- isnâd ve beyânu mekânetihi fî ilmi ileli'l- hadîs*, Yusuf Ziya Keskin'in *Hadis Usûlünde Ferd ve Garîb* isimli çalışmaları başvuru kaynaklarımızdan bazılarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM: FERD VE GARİB HADİS KAVRAMI

I. Ferd Hadisin Tanımı

A. Sözlük Anlamı

“Ferd” kelimesi, “fe-ra-de” (فرد) fiil kökünün sülâsi mastarıdır. Ortak bir anlamda birleşmek mümkün olmakla birlikte yakın anlamlar ifade etmek üzere kullanılan bu fiile sözlüklerde verilen anlamlar şunlardır:

- a) Bir nesneyi kendi grubundan ayırıp tek kılmak (ifrâd-infirâd-istifrâd),
- b) Elçi göndermek,
- c) İkiz değil tek çocuk sahibi olmak,
- d) Din ilminde fakîh ve âlim olup insanlarla bir araya gelmeksizin inziva ve uzlete çekilmek (tefrîd),
- e) Tek, vitr ve çiftin yarısı (ferd),
- f) Yegâne ve biricik,
- g) Eşi, benzeri ve ikincisi olmayan.¹

“Teferrüd” kelimesi, yukarıda ifade edilen anlamların ortak noktasını teşkil eden *“tek ve herhangi bir özelliğiyle diğerlerinden farklı olmak”* anlamlarıyla ilişkili olarak genelde İslâmî ilimlere özelde hadis usûlüne/ilimlerine dair metinlerde sıkça kullanılmaktadır.

Sözlük anlamıyla ilişkili olmak üzere hadis ilimlerine dair eserlerde, bu fiilden türetilen sıfat, cem’i ve fiil formlarına da sıkça rastlamak mümkündür.² Ferd kökünden türeyen bu formlar içerisinde “teferrüd” kavramını ifade etmek üzere muhaddislerin daha çok kullandığı tabir ve lafızlar ise şunlardır:

*“Teferrüd, infirâd, ferd-efrâd, teferrüdât, mefârîd ve ifrâdât.”*³

¹ fe-ra-de ile aynı kökten olan ve anlamlarına işaret etmek üzere parantez arasında isimleri verilen efrade, ferrade, istefrade gibi farklı mezîd kalıplarda bulunan fiiller de teferrade/inferade anlamına gelmektedir, İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn, Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî, **Lisânu’l-arab**, Beyrut ts., III, 331-333; Zebîdî, Muhammed Murteza el-Hüseynî, **Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs**, thk. İbrahim Terzi, Beyrut 1390/1970, VIII, 482-483; el-Firûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Muhammed b. Yakub b. Muhammed, **el-Okyanûsü’l-basît fî tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît**, trc. Mütercim Asım Efendî, y.y. 1304 h., I, 1236-1237.

² Sıfat formu *“ferd, ferid, fered, fârid, münferid, müteferrid ve ferîd”*; cem’i formu kıyâsî olarak -aynı zamanda hadis ilimlerinin teşekkül devresinde bir hadis edebiyatı türü olarak da karşımıza çıkan - *“efrâd”*; ve gayr-i kıyâsî olarak ise furâdâ; fiil formu ise *“ferade, efrade, teferrade, inferade ve istefrade”* şeklinde karşımıza çıkmaktadır; bk. Hamâm, Abdulcevâd, **et-Teferrüd fî rivâyeti’l-hadis ve menheci’l-muhaddisîn fî kabûlih ev raddih**, Dâru’n-Nevâdir, Dımaşk 1432/2011, s. 82.

³ A.mlf., **a.g.e.**, s. 86.

B. Terim Anlamı

Hadis usûlüne ait bir konu olan “ferd”in (teferrüd-infirâd) terim anlamını tesbit edebilmek için öncelikle hadis usûlü eserlerine başvurulacaktır. Öncelikle bilinmelidir ki her ilimde olduğu gibi hadis ıstılahları da gelişim süreci yaşamış başlangıçta nüve halinde olan tarifler zamanla olgunlaşıp gelişme ve farklılaşma göstermiş, efrâdını câmi ağyârını mâni diğer bir ifadeyle mantikî kriterlerle tanımlanarak istikrâr bulmuş bir forma kavuşmuştur. Bu noktadan hareketle kronolojik olarak yapılacak bir inceleme, hem mütekaddim ve müteahhir dönemde kavrama katkı yapanları hem de kavramın tarihsel gelişimini ve yerleşik anlamını ortaya koyacaktır.

Mütekaddimûn döneminde hadis usûlüne dair günümüze ulaşan ilk eser kabul edilen -usûl konularının tamamını ele almasa bile hadis usûlüne tahsis edilerek telif edilen ilk eser olarak düşünülen-⁴ Râmehürmüzî'nin (v. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eserinde,⁵ ferd hadis konusuna yer verilmemiş olup kendisinden önce tespit edebildiğimiz kadarıyla erken dönemde haber-i vâhidi haber-i hâssa ismiyle muhteva olarak ferd hadis anlamına gelecek şekilde ilk tanımlayan İmam Şâfiî'dir (v. 204/820). İmam Şâfiî, *er-Risâle fi ilmi usûli'l-fikh* isimli eserinde haber-i vâhidi “Nebi'ye (a.s) veya ondan sonraki bir kimseye varıncaya kadar tek bir kimsenin diğer bir kimseden rivayet ettiği haber” şeklinde tarif etmiştir.⁶

Hâkim en-Neysâbûrî (v. 415/1014), ferd hadisi müstakil bir bölüm olarak ele almış, fakat tanım vermeden ferd hadisi nev'ilerine ayırarak örneklerle açıklamakla yetinmiştir.⁷

Meyyânişî (v. 581/1185), “sika bir kimsenin başka râvîler rivayet etmeksizin hocasından rivayette tek kaldığı hadis” şeklinde tanımlamıştır.⁸ Söz konusu bu tanımda sikanın teferrüdüne -ferd-i mutlak- yer verilirken, ferd-i nisbîye temas edilmemiştir.

⁴ Bk. İbn Hacer el-Askalânî, **Şerhu'n-Nuhbe: Nüzhetü'n-nazar fi tadvîhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser**, thk. Nureddin İtr, Dımaşk 1421/2000, s. 38; Hatiboğlu, İbrahim, “el-Muhaddisü'l-fâsıl”, **DİA**, XXX, 394.

⁵ er-Râmehürmüzî, Kâdî Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî**, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut 1391/1971.

⁶ eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs, **er-Risâle fi ilmi usûli'l-fikh**, Cidde 1435/2014, s. 88 (prg. 999-1000): خير الواحد عن الواحد حتى ينتهي به إلى النبي صلى الله عليه وسلم أو من انتهى به إليه دونه

⁷ “*ma'rifetü'l-efrâd mine'l-hadis*” başlığıyla açılan bu bölüm için bk. Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbûrî, **Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeyü ecnâsîhâ**, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Riyad 1431/2010, s. 333-353.

⁸ Meyyânişî, Ebû Hafs Takıyyüddîn Ömer b. Abdilmecîd, **Mâ lâ yeseu'l-muhaddise cehluhu**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1431/2010, s. 271.

Hâkim'in ferd hadise dair yukarıda ifade edilen metodu kendisini takip eden İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) tarafından kabul görmüştür. O, ilgili bölümün girişinde muhtemelen daha umûmî ve şâmil üst başlık-çatı kavram olarak düşündüğü teferrüd konusuna aslında daha öncesinde yer alan şâz, münker, i'tibâr, mütabaât, şevâhid, ziyâdetü's-sika başlıkları altında yer verdiğini belirterek, konu hakkında eksik bilgileri tamamlamak üzere konuyla ilgili yeniden müstakil bir başlık açarak ferd'in çeşitleri ve hükmüne temas etmiştir.⁹ İbnü's-Salâh'ın bu metodunu da Nevevî (ö. 676/1277),¹⁰ İbn Kesir (ö. 774/1373),¹¹ Suyûtî (ö. 911/1505)¹² gibi müteahhir dönem hadis usûlü müellifleri aynı şekilde muhafaza etmişlerdir.¹³ Şimdiye kadar naklettiğimiz tanımlarda ya ferd hadis sınırları belirtilmeden 'bundan önceki nev'ilerde açıklaması yapılmıştı' şeklinde muğlak olarak veya sadece ferd-i mutlaka yer verilerek tarif edilmiş dolayısıyla tanım netlik kazanmamıştı.

Ferd hadisi -eksiklerini gidererek- dakîk bir şekilde tarif eden muasır müellif, Nureddin İtr'dir. İtr, ferd hadisi "râvîsinin teferrüd şekillerinden herhangi birisiyle münferiden naklettiği hadis" diye tarif ederek¹⁴ yukarıda ifade edilen tanımlarda bulunmayan sınırın belirlenmesi, çeşitleri ve teferrüdle ilişkisini ortaya koyacak bazı unsurları tarife eklemiş ve bu tanım yakın dönem hadis müellifleri tarafından da benimsenmiştir.

Talat Koçyiğit ferd hadisi, "senedinin herhangi bir yerinde râvî sayısı teke düşen veya senedindeki yahut metnindeki bir özellik açısından başka rivayetlerden farklı olan hadis"¹⁵ şeklinde tanımlarken, bu konuya dair müstakil olarak hazırlanan *Teferrüd* adlı eserin müellifi Abdulcevâd Hamâm ise "senedin aslı veya herhangi bir tabakasında râvînin sika olup olmamasına bakılmaksızın sened ve metnindeki ziyâde veya

⁹ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman eş-Şehrezûrî, **Ma'rifetü envâi ilmi'l-hadis**, thk. Nureddin İtr, Dimaşk 2008, s.88 (Esere bundan sonraki atıflar Ulûmu'l-hadis şeklinde yapılacaktır).

¹⁰ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, **İrşâdu Tullabi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik**, thk. Nureddin İtr, Dimeşk 1412/1992, s. 100-1.

¹¹ İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ ed-Dimeşkî, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, thk. Ahmed. Muhammed Şakir, Kahire 1423/2003, s. 52.

¹² Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, y.y. 1433 h., 381-384.

¹³ Bazı örnekler için bk. Irâkî, Ebu'l-Fazl Zeyduddin Abdurrahim b. el-Hüseyn, **Elfiyyetü'l-hadis** (şerhi **Fethü'l-muğis** ile birlikte) thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut 1408/1988, s. 96-97 (metin), s. 98-99 (şerh kısmı); Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdîrrahman, **Fethu'l-muğis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis (İ'l-İrâkî)**, Riyad 1428 h., II, 38.

¹⁴ İtr, Nureddin, **Menhecü'n-nakd**, Dâru'l-Fıkr Dimaşk 1424/2003, s. 399.

¹⁵ Bk. Talât Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 108; Polat, Selahaddin, "Ferd", **DİA**, XII, 368; mükerreren Keskin, Yusuf Ziya, "Hadis Usulünde Ferd Ve Garîb", **HÜİFD**, VI (2000), s. 27.

noksanlığı nazar-ı itibara almadan başka bir râvî tarafından müşâreket söz konusu olmaksızın tek bir râvî tarîkiyle rivayet edilen hadis”¹⁶ olarak tanımlamış ve bu ilavelerle, tarifin daha açık hale getirilmesi ve istikrâr bulması sağlanmıştır.

Ferd/teferrüd kavramı, yerleşik ıstılâhî anlamıyla yakın dönemde tanımlansa da, bu kavram tarifin taşınması gereken kriterler noktasında bazı eksikleriyle beraber hicrî altıncı asırda tanımlanmış, hicrî beşinci yüzyılda ise muhtevası örneklerle ifade edilmiş olarak hadis usûlü kitabında müstakil bâba konu olmuştur. Ayrıca bu durum, kavramın ifade ettiği muhtevanın daha önce bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim teferrüd olgusu, erken dönem rivayet kitaplarında -tanımı verilmeksizin- hadis metinlerini niteleyen bir kavram olarak kullanılmış¹⁷ ve aynı zamanda *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden İmam Müslim (v. 261/875) ve Ebû Dâvûd’un (v. 275/889) konuyla aynı isme sahip müstakil risâleler telif etmişlerdir. Dolayısıyla bütün bunlar, kavramın tarifinin, her ne kadar hicrî V veya VI. asırda yapılsa da en azından muhteva olarak oldukça erken dönemde hadis edebiyatı içerisinde yer aldığını ve mütekaddimûn âlimleri tarafından bilindiğini göstermektedir.¹⁸

C. Çeşitleri

Örnekler üzerinden ferd hadisi tarif eden Hâkim, ferd hadis için üçlü bir taksim yapmış,¹⁹ ancak bu tasnif, birçok kavramın mantıkî kriterlerle tarifini yapıp sınırlarını belirleyen İbnü’s-Salâh tarafından muhteva olarak her üç nev’i de içine alacak şekilde ferd-i mutlak ve ferd-i nisbî olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır.²⁰ Usûl müelliflerinin -Hâkim istisna edilirse- aralarında Nevevî, İbn Hacer, Suyûtî, Tâhir el-Cezâirî’nin yer aldığı büyük çoğunluğu, aynı yaklaşımla ferd hadisi, senedinin

¹⁶ Teferrüd başlığıyla verilen bu tanım, aynı kökten türeyen (ve üst/çatı olarak nitenebilecek) kavramın temelini teşkil eden ferd kavramı için de geçerli olmalıdır, bk. Abdulcevâd Hamâm, **Teferrüd**, s. 90.

¹⁷ Hicri üçüncü asır gibi erken bir dönemde telif edilen bir örnek için bk. Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, **el-Câmiu’l-kebîr**, Sayd 13, thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1998. فهذا حديث تفرد به حماد بن سلمة

¹⁸ Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, **Kitabu’l-Efrâd**, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, **et-Teferrüd fi’s-sünen** bk. Keskin, “Hadis Usulünde Ferd Ve Garîb”, **HÜİFD**, s. 37.

¹⁹ Bk. Hâkim, **Marife**, s. 333.

²⁰ İbn Hacer, Moğoltay b. Kılıç’ın taksim konusunda Hâkim’i takib etmemekle nitelediği İbnü’s-Salâh’a yaptığı bu itirazı garip karşılayarak, İbnü’s-Salâh’ın yapmış olduğu ikili tasnifin aslında Hâkim’in üçlü taksimini kapsadığını söylemiştir, bk. İbn Hacer el-Askalânî, **en-Nüket ala Kitâbi İbni’s-Salâh**, thk. Rabî‘ b. Hâdî Umeyr, Dâru’r-Râye, Riyad 1417, II, 703.

müntehasında veya diğer kısımlarında râvînin tek kalış durumuna bakarak, ferd-i mutlak ve ferd-i nisbî olmak üzere ikiye ayırmışlardır.²¹

1. Ferd-i Mutlak

İbnü's-Salâh ferd-i mutlakı, “bir râvînin diğer bütün râvîlerden tek kalarak rivayet ettiği hadis” şeklinde tarif etmiştir.²² Kendisinden sonra gelen Sehâvî (v. 902/1497), bu tanıma râvîlerle ilgili “sika veya sika olmayan kimseler” kaydını ekleyerek açıklık kazandırmıştır. Bu tarif yakın dönem âlimlerinden Cemaleddin el-Kâsimî (ö. 1332/1914) ve Nureddin İtr²³ tarafından da benimsenerek yaygınlık kazanmıştır. İbn Hacer'in bu tanıma eklediği “teferrüdün, senedin aslı denilen sahâbînin yer aldığı taraf olan senedin müntehasında yani isnadın medârı ve mercii kabul edilen yerde birçok tarîkten gelse bile gerçekleşmesi”²⁴ durumunu ifade eden diğer bir kayıt, çok önemli olup ferd-i mutlak tarifinin kendisinden sonra bu şekilde kabul edilerek yerleşmesine zemin hazırlamıştır.²⁵

Bazı âlimler İbn Hacer'in yukarıda ifade edilen tarifinden farklı olarak, ‘senedin herhangi bir tabakasında yer alan râvînin kendinden önceki tabakada yer alan râvîden tek başına rivayet ettiği hadisi’ teferrüd eden bu râvînin bulunduğu tabaka düşünüldüğünde tek kaynak olacağı dikkate alınarak ferd-i mutlak kabul etmişlerdir.²⁶

²¹ İbn Hacer, **Nüzhëtü'n-nazar**, s. 56-57; Kâsimî, **Kavâid**, 188-189; Tahhân, **Teysîr**, s. 29.

²² İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 88.

هو ما ينفرد به واحد عن كل أحد

²³ Kâsimî, Muhammed Cemaleddin, **Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadis**, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Dîmaşk 1433/2012, s. 196; İtr, **Menhec**, s. 400.

²⁴ Senedin aslı, evveli, menşei, intihası, âhiri gibi ifadelerle, isnadda sahâbînin yer aldığı baş taraf kastedilir. Bundan maksad ise, sahâbenin hepsi udûl olduğu için sahâbî olmayıp, kendileri için kabul ve reddin söz konusu olacağı sahâbîden rivayet eden tâbîin tabakasıdır; bk. Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Heravî, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker fî mustalahi ehli'l-eser**, thk. Muhammed-Heyssem Nizar Temim, Beyrut t.s, s. 233. Konuyla ilgili “İlk Tabakalar (Aslu's-sened) Ve Teferrüd İlişkisi” başlığı altında detaylı bilgi verilecektir. İbn Hacer tarafından eklenen kayıt için bk. İbn Hacer, **Nüzhëtü'n-nazar**, s. 55-56.

²⁵ Bazı örnekler için bk. Naîm, Babanzâde Ahmed, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, Ankara 1982, I, s. 109; Tahhân, Mahmûd, **Teysîru mustalahi'l-hadis**, Riyad 1417/1996, s. 29. Bundan sonra Tecdîd-i Sarîh Tercemesinin başında Ahmed Naîm'in telifi olan kısma “Mukaddime” şeklinde atıf yapılacaktır.

²⁶ Bk. Polat, “Ferd”, **DİA**, XII, 369.

Muhaddislerin ferd rivayetleri, sika, hüccet ve imam kimselerin teferrüdü ile zayıf ve vâhî kimselerin teferrüdü şeklinde genel bir taksime tabi tutarken, cumhur-ı muhaddisinden farklı olarak İbn Hacer,²⁷ ferd-i mutlakı şu şekilde iki kısma ayırmıştır:

a. Bir râvînin başka birisi rivayet etmeksizin hadisteki teferrüdü

1. sika münferid râvînin teferrüdü

ii. sika olmayan münferid râvînin teferrüdü

b. Belde halkının diğer belde sakinlerinin rivayet etmediği hadisteki teferrüdü

Abdullah b. Dînâr'ın İbn Ömer'den naklettiği “Rasulullah (a.s), azadlı kölenin miras hakkının satılması ve hibe edilmesini yasakladı”²⁸ hadisini, Abdullah b. Dînâr İbn Ömer'den tek başına rivayet ederken, kendisinden ise birçok râvî nakilde bulunmuştur.

“İman altmış küsûr şubedir, haya da imândan bir cüzdür”²⁹ hadisini ise, Abdullah b. Dînâr, Ebû Sâlih'ten o da Ebû Hüreyre'den münferiden rivayet ettiği bu örnekte yukarıdaki örnekten farklı olarak sahâbîden sonra gelen her iki râvî -ve senedde yer alan diğer râvîler- de teferrüd etmiştir.³⁰

2. Ferd-i Nisbî

Herhangi bir cihetten tek kalışın vâki olduğu hadis³¹ diye tarif edilen ferd-i nisbîde, İbn Hacer teferrüd “senedin -aslı dışında kalan- devamında (esnâ) kısmında olmalıdır”³² kaydını eklemiş ve kendinden sonra bu tanım kabul edilmiştir.³³

Ferd-i nisbî, usûl âlimleri tarafından farklı itibarlarla birkaç şekilde tasnif edilmiştir. Biz burada İbn Hacer (4), Kâsımî (3) ve Nureddin İtr'in (3) -farklı rakamla yaptıkları- tasniflerini dikkate alarak telifik metoduyla beş maddede ele alacağız.

²⁷ İbn Hacer, tesbit edebildiğimiz kadarıyla diğer usûl kitaplarında rastlamadığımız bu ayrımla muhtemelen, Hâkim'in üçlü taksimiyle kendisini metod olarak takip ettiğini söyleyen ancak ferd hadisi ikiye ayıran İbnü's-Salâh'ın arasını telifik etmeye çalışmıştır.

²⁸ Buhârî, Itk 3.

²⁹ Buhari, İmân 3; Müslim, İmân 58.

³⁰ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 56. Tâhir el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1416/1995, I, 490.

³¹ Bk. Kâsımî, **Kavâid**, s. 198; İtr, **Menhecü'n-nakd**, 400; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 109.

³² Esnâ kaydı için bk. İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 56.

³³ Bazı örnekler için bk. Tahhân, **Teysîr**, s. 29; Suphi Salih, **Ulûmu'l-hadis ve mustahuh**, Beyrut 1971, s. 227.

a. Sikanın Sikadan Teferrüdü

Bir hadisi adâlet ve zabt vasıflarına sahip sika bir kimseden, aynı özellikleri hâiz sika bir kimsenin tek başına rivayet etmesi anlamına gelir. Mesela;

Damra b. Saîd el-Mâzinî > Ubeydullah b. Abdillâh > Ömer b. Hattâb tarîkiyle nakledilen “Rasûlullah (a.s), Ramazan ve Kurban bayramı namazında Kâf ve Kamer surelerini okurdu”³⁴ rivayeti, ferd-i nisbî olarak nakledilmiştir. Zira bu hadisin iki tarîki mevcut olup, ikinci tarîk İbn Lehîa > Hâlid b. Yezîd > Zührî > Urve > Âişe kanalıyla gelmektedir. Bu tarîkte yer alan İbn Lehîa ise cumhur tarafından zayıf kabul edilmiştir. Dolayısıyla hadis ilk tarîkte bulunan ve sika olan Damra’dan başka sika birisinden rivayet edilmemiştir.³⁵

b. Şahsın Şahıstan Teferrüdü

Maruf ve meşhur olup başka tarîklerle de rivayet edilen hadisin bir râvînin hocasından tek başına naklettiği ferd-i nisbî çeşididir. Ferd-i nisbî olarak adlandırılması o râvînin hocasından tek başına nakledişinin nazarı itibara alınması sebebiyledir. Örneğin;

Süfyân b. Uyeyne > Vâil b. Dâvûd > Bekr b. Vâil > Zührî > Enes tarîkiyle nakledilen “Nebî (a.s) Safiyye annemizle evliliği üzerine tirit ve hurmadan oluşan düğün yemeği verdi” rivayetini, bir grup râvî doğrudan İbn Uyeyne > Zührî tarîkiyle nakletse de Bekr b. Vâil > İbn Uyeyne şeklinde gelen başka bir tarîk yoktur. Hadis ayrıca Muhammed b. Salt et-Tevrî > İbn Uyeyne > Ziyâd b. Sa’d > Zührî tarîkiyle de mütâbii olmaksızın rivayet edilmiş olup mahfuz ve ferd-i nisbî olanı İbn Uyeyne > Vâil > Bekr tarîkidir. Dolayısıyla hadis, ferd-i mutlak olmaktan çıkarak, bu tarîkle -Vâil > İbn Uyeyne- ferd-i nisbî meydana gelmiştir.³⁶

İbn Hacer, bir şahsın teferrüdü ifadesini kullandıklarında senedin asıl kısmı olan sahâbe tarafı değil devamında (bulunan hocasından) tek kalışını kastederler tesbitini yapmıştır.³⁷ Dolayısıyla hadis başka kanallardan nakledilmiş olsa da buradaki garâbetten maksat, râvînin hocasından rivayette tek kalmasıdır.

³⁴ Müslim, Salâtü’l-İdeyn 3.

³⁵ Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, II, 42.

³⁶ İraki, **Fethu’l-muğîs**, s. 98.

³⁷ İbn Hacer, **Nüket**, II, 708.

c. Belde Halkının Bir Şahıstan Teferrüdü

Bir belde halkının isnadın medârı olan tek bir şahıstan naklettikleri rivayettir. “Kadılar üç sınıftır, iki zümre cehennemde bir zümre ise cennettedir...”³⁸ rivayetini Mervliler, Abdullah b. Büreyde’den münferiden nakletmişlerdir.³⁹

d. Bir Şahsın Belde Halkından Teferrüdü

Ferd-i nisbî’nin bu çeşidi “c” şikkında ifade edilen nev’in mukabili olup onun aksine tek bir şahsın bir belde halkından tek başına rivayeti şeklinde meydana gelir. Ancak bu türe, muhtemelen teorik olduğu için İbn Hacer tarafından misal verilmemiştir.⁴⁰

e. Bir Belde Halkının Diğer Belde Halkından Teferrüdü

Teorik olarak “Cezirelilerin-Mekkelilerden” veya “Horasanlıların-Küfelilerden” başka herhangi bir belde halkı rivayet etmeksizin yalnızca birbirinden teferrüd ederek rivayette bulunmaları demektir.

Hüseyn b. Dâvud > Fudayl b. İyâz > Mansûr > İbrahim > Alkame > İbn Mes’ûd > Rasûlullah tarîkiyle nakledilen “Allah (c.c) dünyaya şöyle emretti: Ey Dünya, bana hizmet edene sen de hizmet et...” rivayetinde, Horasanlılar Mekkelilerden teferrüd etmişlerdir tesbiti yapılmıştır; fakat -başka bir râvî nakletmeksizin- isnadda yer alan ve Mekkî bir râvî olan Hüseyn b. Dâvud, bu rivayette tek kalmıştır.⁴¹

“Mekkeliler-Basralılar, Medinelilerden teferrüd etti” şeklindeki ifadeler Mekkî bir râvî, Basrî bir râvî teferrüd etti şeklinde anlaşılmalıdır. Zira bir râvînin Mekkeliler veya Medinelilere çoğul olacak şekilde izafe edilmesi, bir kabileye mensub bir kimsenin mecâzen kabileye izafe edilmesi kabilindedir. Bu şekilde kullanım oldukça yaygındır, nitekim Hâkim’in *Marife*’de bu tarzda değerlendirme yaparak verdiği örneklerin tamamı böyledir.⁴²

---

³⁸ Tirmizî, Ahkâm 13.

³⁹ İbn Hacer, ayrıca bu rivayete dair tarîklerini cem’ ettiği bir hadis cüzü olduğunu ifade ediyor. Bk. İbn Hacer, *Nüket*, II, 706; ayrıca Hâkim de, ferd hadise tahsis ettiği yirmi beşinci nev’in birinci nev’inin son misalinde aynı örneği vermiştir, bk. Hâkim, *Marife*, s. 339.

⁴⁰ Bk. İbn Hacer, *Nüket*, II, 707.

⁴¹ Hâkim, *Marife*, s. 347; İbn Hacer, *Nüket*, II, 707-708.

⁴² İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 89; İbn Hacer, *Nüket*, II, 707; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 44.

Özet olarak, muhaddisler her ne kadar mecâzen ‘filan belde halkı, falan belde halkından teferrüd etti’ deseler de toplu olarak o belde halkının diğerinden tek kalarak hadisi naklettiğini değil, ancak söz konusu belde halkından muayyen bir kimsenin münferiden rivayetini kastederler. Dolayısıyla haddi zatında murad, tek râvînin teferrüdü olduğu için bu itibarla zahiren veya teorik olarak ferd-i nisbînin bir çeşidi olarak görülen bu kısım aslında ferd-i mutlak olmaktadır.⁴³

D. Hüküm

Bir hadisin ferd olması, rivayetin durumuyla alakalı olup âhâd haberin, râvîlerin sayısını dikkate alarak taksim edilmesi sonucudur.⁴⁴ Dolayısıyla hadis usûlü âlimleri, bir rivayetin ferd (garâbet-teferrüd) özelliğine sahip olmasını onun sıhhatine mani görmemişlerdir.⁴⁵ Nitekim en sahih iki temel hadis kitabı kabul edilen Buhârî ve Müslim’in *Sahîh* adlı eserlerinde, ferd özelliği taşıyan pek çok rivayet mevcut olup, hatta bu kabil rivayetler bizzat hadis âlimleri tarafından müstakil bazı eserlerde incelenmiştir.⁴⁶

Ferd hadis, öncelikle “(1) adâlet ve zabt sahibi râvîlerin, (2) kendileri gibi adâlet ve zabt sahibi kimselerden, (3) muttasıl bir senedle, (4) şâz ve (5) muallel olmaksızın naklettikleri hadis”⁴⁷ şeklinde tarif edilen sahîh hadiste belirtildiği gibi öncelikle sıhhat değerlendirmesinde nazar-ı itibara alınması gereken bu beş kriter göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Bu inceleme sonucunda ferd hadis, sıhhat araştırmasındaki söz konusu kıstasları hâiz olup olmamasına göre sahîh-hasen-zayıf olabileceği gibi diğer bir itibarla makbûl ve merdûd da sayılabilir. Dolayısıyla ferd bir rivayetin sıhhat değeri, onun ferdiyetiyle ilgili değil, fakat sıhhat-kabul şartlarını sağlamasıyla alakalıdır.⁴⁸

⁴³ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 89; Irâkî, *Elfiyyetü’l-hadis*, s. 98 (beyit 190: فإن يريدوا واحدا من أهلها وليس في شيء من هذا ما يقتضي الحكم بضعف الحديث. (تجوزا فأجعله من أولها); Kâsımî, *Kavâid*, s. 199.

⁴⁴ Cezâirî, *Tevcih*, I, 495.

⁴⁵ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 89. وليس في شيء من هذا ما يقتضي الحكم بضعف الحديث.

⁴⁶ Ziyâuddin Makdisî Sahihaynda bu gibi rivayetlerin ikiyüz kadar olduğu ifade etmiştir; bk. Ahmed Naîm, *Mukaddime*, I, 207. Ayrıca eserler için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek s. 233-236.

⁴⁷ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 11-12; Itr, *Menhecü’n-nakd*, s. 232.

⁴⁸ Bu noktada dikkat çeken diğer bir husus, rivayetin kabulünde başlıca unsur olan râvînin adâlet durumu ve zabtının -başka bir kimse nakletmemekle birlikte- teferrüdüne rağmen kabul edilebilir derecede güvenilir olmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim muhaddislerin bu minvalde bazı ifadeleri bunu açıkça

Son olarak, bir hadisin ferd olması her ne kadar sıhhatine mani değilse de, muhaddislerin o rivayete ihtiyatla yaklaşmalarına, şüphe duymalarına sebep olabilir. Zira bir bakıma, bir rivayetin başka bir tarîki/râvîsi bulunmadığı iddiası demek olan ferd tesbiti, her zaman o rivayete karşı müteyakkız olmayı ve şüphelenerek araştırma yapmayı gerekli kılar. Çünkü ferd olduğu söylenen bir haberin, potansiyel olarak daima başka kaynaklarda farklı senedlerle bulunması muhtemeldir.⁴⁹

II. Garîb Hadisin Tanımı

A. Sözlük Anlamı

“Garîb” kelimesi (çoğulu ğurebâ), “ğa-ra-be” (غرب) fiil kökünün sıfat-ı müşebbehedir. Birbirine yakın olmak üzere bu fiile ve garîb kelimesine sözlüklerde verilen belli başlı anlamlar şöyledir:

- a) Vatanından uzakta kalan, yanında ehli bulunmayan kimse (ğarîb),
- b) O kavimden olmayan yabancı kişi,
- c) Anlaşılması güç, kapalı ve mübhem, maksadı gizli söz,
- d) Garîb, alışılmamış ve nadir bir şey ortaya koymak veya söylemek (eğ-ra-be),
- e) Yadırğan ve kabîh bir şekilde yapmak,
- f) Çok mal ve hüsn-i hal sahibi olmak,
- g) Mağrib taraflarına gelmek,
- h) Havuz, kap vb. doldurmak.⁵⁰

Garîb kelimesi, isim/sıfat olarak “c” şıkkında ve fiil olarak “d” şıkkında ifade edilen sözlük anlamlarıyla irtibatlı olarak gerek İslâmî ilimler gerekse hadis ilimleri metinlerinde sıkça kullanılmaktadır. Özellikle hadis usûlü ve rivayetlerin yer aldığı

---

ortaya koymaktadır. Müslim’in Sahih’inde kendisinden hadis tahrîc ettiği şeyh-sâlih vasıflarına sahip Ebû Zükeyr’in, bir rivayette teferrüd ettiği söylendikten sonra şöyle denilmiştir: لم يبلغ مبلغ من يحتمل تفرده bk. Irâkî, *et-Takyîd ve’l-Îzâh li-mâ utlaka ve uġlaka min kitâbi İbni’s-Salâh*, thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât, Beyrut 1429/2008, I, 482.

⁴⁹ Hadisin ferd olup olmadığının araştırılması ve tesbitine dair “İ’tibâr-Mütabaât-Şâhid” bölümünde bilgi verilecektir.

⁵⁰ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, I, 639-643; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, III, 472, 477-478; el-Firûzâbâdî, *el-Okyanûsü’l-basît*, trc. Mütercim Asım Efendi, I, 408-409.

hadis eserlerinde “tek kalmış, kapalı, mübhem ve alışılmamış bir şey ortaya koymak” anlamlarına gelecek şekilde yer almaktadır.⁵¹

B. Terim Anlamı

Tezin ana konularından birisi olan “garîb”in terim anlamını tespit edebilmek için öncelikle hadis usûl eserlerine başvurularak, önde gelen hadis imamları ve münekkidlerinin garîb ıstılahını kullanımları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede, mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemde kavramın kullanımı kronolojik olarak ele alınarak tarihsel gelişimi takip edilecek ve yerleşik anlamıyla günümüz kullanımına yer verilecektir.

Hadis ilimleri bakımından oldukça erken bir tarihte Ebû Dâvûd’un (v. 275/889) Mekkelilere Sünen’ini tanıtmak amacıyla kaleme alınan mektubunda, garîb hadis ifadesine yer verilse de ıstılah olarak tanımı yapılmamış,⁵² muasırı bir müellif olan İmâm Tirmizî (ö. 279/892) ise, Câmiu’s-Sahîh’in hadis değerlendirmelerinde ve İlel kısmında garîb tabirini sıkça kullanmıştır.⁵³

Garîb hadisin tarif olarak nüveleri, İbn Mende (v. 395/1005) tarafından “hadisleri cem‘ eden/medâru’l-isnâd olan Zührî, Katâde ve onlara denk muhaddislerden bir kimsenin münferiden naklettiği hadis” şeklinde verilmiş ve bu tanım Muhammed b. Tahir el-Makdisî (v. 507/1113), İbnü’s-Salâh ve Irâkî tarafından nakledilmiştir.⁵⁴ Mütekaddim dönem usûl âlimlerinden Râmehürmüzî (v. 360/971) garîb hadise yer vermezken, Hâkim en-Neysâbûrî (v. 405/1014) garîb hadisi, tarif etmeksizin müstakil

⁵¹ Tirmizî, İmân 13.

⁵² Söz konusu mektup, Sünen’de yer alan hadislerin sıhhat durumunu ve tertib keyfiyetini açıklamak amacıyla kaleme alınmıştır; bk. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, **Risâletü’l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ Ehli Mekke fî Vasfî sünenihi**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1426/2005, s. 30; garîb ifadesi ve bu ifadenin muhtemel anlamı için bk. a.mlf., **a.g.e.**, s. 47/ dn. 3 (muhakkikin notu).

⁵³ Tirmizî’nin garîb kullanımı üçüncü bölümde incelenecektir.

⁵⁴ Tahir el-Makdisî garîb ve ferd hadisleri, -müellifin tanımlarını dikkate alarak, muhtevasıyı yansıtabilecek şekilde tarafımızdan Hâkim’in garîb nev’ilerine benzer şekilde yapılan birkaç kelimeyle ihtisarla veriyoruz- garâibu’s-sahîh, garâibu’s-şuyûh isnâden: etbâu etbâi’t-tâbiîn, ziyâdetü’l-metn, garâibu’s-şuyûh metnen: sahâbe, teferrüdü ehli beled seneden ve metnen şeklinde beş başlık altında ele almıştır; bk. el-Makdisî, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Tahir, **Etrâfu’l-garâib ve’l-efrad**, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassar-Seyyid Yusuf, Beyrut 1419/1998, I, 53; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 270; Irâkî, **Fethu’l-muğis**, s. 317 (numaraları parantez içinde verilen iki beyit)

(747) ما به مطلقا الراوي انفرد فهو غريب وابن مندة فحد (748) بالانفراد عن إمام يجمع حديثه فإن عليه يتبع

bir bölüm olarak ele almış ve farklı bir tasnifle nev'ilerine ayırarak örnekler üzerinden açıklamıştır.⁵⁵

Müteahhir dönem usûl âlimlerinden Meyyânişî (v. 581/1185), garîb hadisi “tarîki şâz/tek, râvîsi kesret-i rivayetle maruf olmayan kimsenin hadisi” olarak tanımlamıştır.⁵⁶ Bu tanımda, sözlük anlamıyla teferrüd/herhangi bir açıdan tek kalma anlamında şâz oluş ve râvînin rivayette muksirûndan değil mukillûndan olması şeklinde iki kayıt vardır. Bu kayıtlar, Meyyânişî'nin garâbeti teferrüdle aynı anlamda kullanmayıp çokça rivayette bulunan ve medâru'l-isnâd olan râvîlerin teferrüdünün garîb olmayacağı izlenimi vermektedir.

Müteahhirün döneminin önde gelen ismi İbnü's-Salâh (v. 643/1245) ise, İbn Mende'nin garîb tarifini aynen naklettikten sonra, farklı olarak hadisleri medâru'l-isnâd olmayan râvîleri de kapsayacak şekilde tarifi kapsamını genişletmiş ve “râvîlerinden birisinin teferrüd ettiği hadis” olarak tarif etmiştir.⁵⁷ Ayrıca râvînin metin veya isnadda başka birisinin zikretmediği bir hususta teferrüd ettiği hadisi de garîb kapsamına alan müellif, efrâd-ı büldâniyyeyi örnek vererek ferd hadisin bütün çeşitlerinin garîb kapsamında sayılmayacağını söylemiş ve böylece teferrüdün garâbetten daha umûmî olduğu tesbitini yapmıştır.⁵⁸ İbnü's-Salâh'ın bu tanımını, Nevevî (v. 676/1277),⁵⁹ İbn Kesir (v. 774/1373),⁶⁰ Suyûtî (v. 911/1505)⁶¹ ve Kâsımî (v. 1332/1914)⁶² metin ve isnaddaki teferrüdün, ziyâde olabilme ihtimaline yer vererek Nureddin İtr⁶³ ise aynı şekilde muhafaza etmiştir.

Zehebî -hâfızları tabakalara ayırması münasebetiyle temas ettiği- garîb hadisi, “sika hâfız kimse tâbiînden tek kalarak rivayet ederse *sahîh*, etbâ'dan münferiden rivayet ederse *sahîh-garîb*, etbâ'ın ashabından tek başına rivayette bulunursa *garîb-ferd*

⁵⁵ Garîb hadis için “*ma'rifetü'l-ğarîb mine'l-hadîs*” başlığıyla açılan müstakil (24.) bölüm ve “garâibu's-sahîh, garâibu's-şuyûh, garâibu'l-mütûn” şeklindeki üçlü tasnif için bk. Hâkim, **Marife**, s. 327- 332.

⁵⁶ Meyyânişî, **Mâ lâ yeseu'l-muhaddise cehluhu**, s. 272.

⁵⁷ İbn Mende ve İbnü's-Salâh'ın tariflerinden hareketle infirad, yalnız bir şahsın rivayet etmesi değil, -müteaddid de olsalar- râvî sayısı şöhret derecesine ulaşamayacak miktarda ise garâbet vardır; bk. Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 108.

⁵⁸ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 270.

⁵⁹ Nevevî, **İrşâd**, s. 180-181.

⁶⁰ İbn Kesir, **İhtisâr**, s. 137. Bu hususa “Ferd-Ziyâdetü's-Sika” başlığı altında yer verilecektir.

⁶¹ Suyûtî, **Tedribu'r-râvî**, II, s. 757-758.

⁶² Kâsımî, **Kavâid**, s. 184.

⁶³ İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 396.

denir”⁶⁴ şeklinde râvînin tabakası ve hâlinin öne çıktığı iki kayıtle ilişkilendirerek tarif etmiştir.⁶⁵

İbn Hacer (v. 852/1449) ise garîb hadisi, “senedin herhangi bir kısmında râvînin tek kalarak rivayet ettiği hadis”⁶⁶ ifadesiyle tanımlayarak, İbnü’s-Salâh gibi garîb tarifini oldukça genişletmiş ve -kullanım keyfiyeti dışında- ferd hadisle müteradif bir anlam vermiştir. Talebesi Sehâvî (v. 902/1497)⁶⁷ ve *Nüzhe* şârihi Aliyyü’l-Kârî (v. 1014/1605)⁶⁸ de İbn Hacer’in garîb hadis tarifini benimsemişlerdir.

Yukarıda mütekaddim ve müteahhir dönemde öne çıkan bazı usûl âlimlerinin garîb kavramını kullanımı, tarifinde dikkat çeken unsurlar çerçevesinde, yerleşik tanımın arka planını ortaya koymak adına kronolojik olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Söz konusu bu tarifleri de nazar-ı itibara alarak garîb, şu anlamlarda kullanılmaktadır:

a. Râvîsinin, hadisleri cem’ eden/medâru’l-isnâd olan muhaddislerden tek kalarak naklettiği hadis (İbn Mende-İbnü’s-Salâh-Sehâvî).

b. Sika hâfız râvînin etbâ’dan veya etbâ’ın ashâbından münferiden rivayette bulunduğu hadis (Zehebî).

c. Senedin -aslî veya devamı (esnâ)- herhangi bir kısmında râvînin tek kalarak rivayet ettiği hadis (İbn Hacer).

d. Metin yahut isnadında -ziyâdelik gibi bir sebeple- tek kalmış hadis (İbn Kesir-Suyutî-Kâsımî).

e. Benzeri başka râvîler tarafından rivayet edilmemiş hadis (Kâsımî-Koçyiğit).⁶⁹

Garîb hadis, mütekaddim dönemde Tirmizi (v. 279/892), İbn Mende, Hâkim, Tahir el-Makdisî (v. 507/1113) gibi muhaddisler tarafından daha çok seneddeki

⁶⁴ Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, **el-Mûkızâ fî ilmi mustalahı’l-hadîs**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1425, s. 77.

⁶⁵ a. Tabaka: Zehebî, tâbiin için garâbeti kullanmamış, etbâ ve etbâ’ın ashâbı tabakaları için sıhhat unsuru saklı kalmak kaydıyla mesela garîb-ferd şeklinde ikili terkiib kullanmış ve etbâ’ın ashâbı tabakasında teferrüdün nadir olduğunu, sonraki tabakada ise -bulunma ihtimali mevcut olmakla beraber- çok az olduğunu ifade etmiştir.

b. Hâl: Hadis münekkidleri, hâfız kaydı olmayan mücerred sika kimse, etbâ tabakasından olursa garâbet vasfıyla sıhhati birlikte kullanmamış, hadis imamlarının hocaları/meşyehatü’l-eimme tabakasından olursa münker olarak değerlendirmişlerdir. Bk. a.mlf, **a.g.e.**, s. 77-78.

⁶⁶ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, s. 50.

⁶⁷ Irâkî *Elfîyye*’de, garîb hadis bahsine 748-751. beyitlerde yer verirken ferd hadise 186-192. beyitlerde yer vermiştir. Sehâvî, bu durumun Irâkî’nin kitabını peyder pey imla ettirmesinden kaynaklandığını söyleyerek -muhtemelen birbiriyle alakasına binaen- garîb konusunun daha önce zikri geçen efrâd bahsine dercedilerek birlikte ele alınmasının münasib olduğunu ifade eder; bk. Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, III, 381.

⁶⁸ Aliyyü’l-Kârî, **Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker**, s. 208. Kitaba atıflar “Şerhu’ş-Şerh” şeklinde yapılacaktır.

⁶⁹ Kâsımî’ye göre hadisin garîb olarak isimlendirilme sebebi de râvîsinin başkasından ayrılarak tek başına rivayette bulunmasıdır; bk. وإنما سمي غريبا لانفراد راويه عن غيره.

garâbete işaret eden “a” ve metin kısmını dikkate alan “d” şıkında yer alan anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Garâbeti mutlak teferrüden daha husûsî gören bu dönem âlimleri, garîbi teferrüdün bazı çeşitleri hakkında kullandıkları ihsas ettirecek şekilde genellikle nev’ilere ayırarak ele almışlardır.⁷⁰

Müteahhir dönemde garîb tanımı, İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer tarafından -efrâdı büldâniyye istisnasıyla- neredeyse teferrüdün her halini kapsayacak şekilde oldukça genişletilerek “d” ve “e” şıklarındaki anlamlarıyla ele alınmıştır. Son dönemde ise iki müellifin tariflerine uygun olarak “d” ve “e” seçeneklerinin yanı sıra, “a”daki tanım “medâru’l-isnâd olan bir imam kaydı olmaksızın mutlak olarak başkasından rivayette tek kaldığı” hadis⁷¹ şeklinde tarif edilerek teferrüde müteradif yerleşik anlam kazanmıştır. Dolayısıyla garîb olarak nitelenen bir hadis için, bu vasfın hangi dönemde, kim tarafından ve nasıl kullanıldığının dikkate alınarak incelenmesi gerekmektedir.

Kısaca ifade edilecek olursa, garîb/garâbet kavramının ilk kullanımını, hicrî II. yüzyılda hadisin garîbinden uzak durmayı tavsiye eden hadis münekkidleri ve hicrî III. asırda muhaddise göre farklılıklar arz etmekle beraber Ebû Dâvûd ve Tirmizî gibi muhaddislerin eserlerinde görüyoruz. Hicrî IV. asırda ise garîb, İbn Mende’nin tarifine konu olmuş, müteahhirun döneminde İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer kavramın tarifine katkıda bulunarak son dönem yerleşik anlamına kavuşmasına zemin hazırlamışlardır.

C. Çeşitleri

Hâkim garîb hadisi üç kısımda incelerken, Tâhir el-Makdisî beş fasılda ele almıştı.⁷² Müteahhir dönemde İbnü’s-Salâh, sıhhat ve sened-metin itibarıyla ikili bir tasnif yapmış⁷³, İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1334) sened ve metni dikkate alarak beş bölümlü⁷⁴ ve İbn Hacer de tabakayı esas alarak ikili bir garîb hadis tasnifi yapmıştır.⁷⁵

⁷⁰ Örneğin garîb hadisi, Hâkim üçlü, Tahir el-Makdisî beşli tasnif etmişlerdir.

⁷¹ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 270; Kâsimî, **Kavâid**, s. 184; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 109; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 28; İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 396; Polat, Selahaddin, “Garîb”, **DİA**, XIII, 375; Keskin, “Hadis Usulünde Ferd ve Garîb”, **HÜİFD**, s. 32.

⁷² Hâkim, **Marife**, s. 327- 332; Tâhir el-Makdisî, **a.g.e.**, I, s. 53. Bu taksimler için tezimizin bk. “garîb hadis: terim anlamı” bölümü ilgili dipnot.

⁷³ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 270-271.

⁷⁴ Irâkî, **et-Takyîd**, I, 814. el-Ya’murî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâs, **en-Nefhu’s-Şezî fî şerhi Câmii’t-Tirmizî**, thk. Ahmed Ma’bed Abdulkerim, Riyad 1409 h., I, 308.

⁷⁵ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, s. 50 ve 56-57.

Yukarıda ifade edilen müteahhir dönemin üç âliminin tasniflerini dikkate alarak iki itibarla garîb hadis çeşitlerini ele alacağız.

1. Tabaka Esaslı

İbn Hacer garîb hadisi, “senedin herhangi bir kısmında râvînin tek kalarak rivayet ettiği hadis”⁷⁶ şeklinde tanımlamış ve bu tanımı “garâbet, senedin *aslı* denilen sahâbenin yer aldığı senedin evvelinde veya devamında olur”⁷⁷ ifadesiyle açıklayarak tabakayı esas almış ve garâbet/teferrüdün tabakaya nisbetle iki kısımda ele alınabileceğini belirtmiştir.

a. Garîb-i mutlak (ferd-i mutlak); garâbet senedin aslında yani sahâbînin yer aldığı kısımda olduğu hadistir.

b. Garîb-i nisbî (ferd-i nisbî); garâbetin senedin devamında (esnâ) olduğu hadistir.⁷⁸

2. Sened-Metin Esaslı

İbnü’s-Salâh, garîb hadisi farklı bir itibarla “metin ve isnad bakımından garîb, isnad bakımından garîb ve metin bakımından garîb” olmak üzere üçe ayırırken, İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1334) Tahir el-Makdisî’den aldığını belirttiği taksimini beş kısımda incelemiştir:

- a) sened ve metin bakımından garîb,
- b) sadece metin bakımından garîb,
- c) sadece sened bakımından garîb,
- d) senedin bir kısmında garîb,
- e) metnin bir kısmında garîb.

Biz de her iki müellifin ortak olarak ele aldığı “a, b ve c” şıklarını ana, aslında “b ve c” bünyesinde değerlendirilebilecek olan “d ve e” şıklarını da ilişkilerini belirterek yan kategori olarak ele alacağız.

---

⁷⁶ A.mlf., **a.g.e.**, s. 50.

⁷⁷ A.mlf., **a.g.e.**, s. 55-56.

⁷⁸ Koçyiğit, **Hadis İstihlaları**, s. 115. Konuyla ilgili “Ferd Hadis Çeşitleri” başlığı altında geniş bilgi verilmişti.

a. Metin ve Sened Bakımından Garîb Hadis

“Râvînin metnini rivayette tek kaldığı”⁷⁹ veya “sadece bir senedle-tarîkle rivayet edilen hadis”⁸⁰ şeklinde tarif edilen bu tür, hem metin hem de senedi itibariyle tek kanaldan nakledilen rivayetleri ifade eder. Hâkim bu çeşide “garâibu’l-mütûn” ismini verir.⁸¹

Muhammed b. Fudayl > Umâre b. el-Ka‘ka > Ebû Zür‘a > Ebû Hüreyre tarîkiyle nakledilen “Allah’a (c.c) sevimli, dile hafif, mizana ise ağır gelen iki kelime vardır; sübhanallahi ve bi-hamdihî, sübhanallahi’l-azim”⁸² rivayetinde, râvîler senedin başından sonuna kadar birbirlerinden tek kalarak rivayette bulunmuşlar.⁸³

b. Sened Bakımından Garîb

Metni maruf olup pek çok tarîkle bir veya birçok râvîden/sahâbîden nakledilen bir rivayette -meşhur olan tarîkten farklı olarak- bir râvînin başka bir râvîden/sahâbîden naklettiği hadistir.⁸⁴ İsnad bakımından meşhur olan hadis, söz konusu tarîki itibariyle garîb olup, sahih olan metni için garâbet geçerli değildir. Metni sahih olan birçok rivayetin senedi bu şekildedir, Hâkim ve İbnü’s-Salâh’ın ifadeleriyle “garâibu’ş-şuyûh”tan⁸⁵ nakledilen hadisler bu grupta değerlendirilir. Ayrıca Tirmizî’nin “bu vecihten garîbdir” dediği hadislerden kastedilen mana budur.⁸⁶

“Kâfir yedi, mümin ise bir mideyle yer”⁸⁷ hadisi, Nebî’den (a.s) birçok tarîkle rivayet edilmiştir. Buhârî ve Müslim Sahihayn’da Ebû Hüreyre ve İbn Ömer tarîkleriyle naklederken, Müslim Câbir tarîkiyle de nakletmiştir. Ancak Müslim’in, Ebû Küreyb > Hammâd b. Üsâme > Büreyd b. Abdullah > Ebû Bürde > Ebû Mûsâ el-Eşârî > Nebî tarîkiyle bu rivayetinde senedin ibtidasında yer alan Ebû Küreyb teferrüd etmiş, Buhârî ve Ebû Zür’a gibi birçok hadis âlimi bu tarîki garîb kabul etmişlerdir.⁸⁸ Müslim bu

⁷⁹ İbn Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 271.

⁸⁰ İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 397; Aydınli, **Hadis İstılahları**, s. 86.

⁸¹ Hâkim, **Marife**, s. 330-331.

⁸² Buhârî, İmân 18; Müslim, Zikir 10.

⁸³ İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 297.

⁸⁴ Yaklaşık olarak aynı anlama gelen bir kaç tanım ortak bir manada olmak üzere telif suretiyle bir araya getirilerek nakledilen bu ifade için bk. İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 271; Suyûtî, **Tedrîbu’r-râvî**, II, 760; Kâsımî, **Kavâid**, s. 185, dn. 1; İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 397; Aydınli, **Hadis İstılahları**, s. 85.

⁸⁵ Garâibu’ş-şuyûh için bk. Hâkim, **Marife**, s. 329-330; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 271.

⁸⁶ Suyûtî, **Tedrîbu’r-râvî**, II, 760; Tahhân, **Teysîr**, s. 31; Aydınli, **Hadis İstılahları**, s. 86.

⁸⁷ Buhârî, Et’ime 12; Müslim, Eşribe 24.

⁸⁸ İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 397-398; İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmizî**, s. 440.

rivayeti İbn Ömer ve Câbir tarîkenden sonra babın sonunda zikretmek suretiyle bu durumu ihsas ettirmektedir.⁸⁹ Tirmizî, Buhârî'den “Ebû Küreyb'in bu rivayeti Ebû Üsâme'den müzakere meclisinde aldığı” ifadesine yer vererek garîb kabul etmektedir.⁹⁰

c. Metin Bakımından Garîb

İbnü's-Salâh, sened bakımından garîb çeşidini açıkladıktan sonra mukabili olan “metin bakımından garîb” türünün bulunmadığını, fakat “münferiden nakledilen ferd hadisın sonraki tabakada pek çok râvî tarafından nakledilmesi halinde” el-garîbu'l-meşhûr (garîb-meşhûr) olacağını belirtmiştir.⁹¹ Bu açıklamadan hareketle metnen garîb hadis, “başlangıçta bir veya birkaç nesilde tek bir râvî tarafından rivayet edilmiş olduğu halde sonraki her nesilde birçok kimse tarafından rivayet edilmiş olan hadis” şeklinde tarif edilmiştir.⁹² Bu ikili isimlendirme isnadın müntehası ve ibtidâna göre yapılmakta olup, senedin evveli dikkate alınarak metnen garîb şeklinde, âhiri dikkate alınarak da garîb meşhûr olarak nitelenmiştir.

“Amellere niyetlere göre karşılığı verilir” hadisi şöhret bulana kadar, Nebî > Ömer b. Hattâb > Alkame b. Vakkâs > Muhammed b. İbrahim et-Teymî > Yahyâ b. Saîd tarîkiyle nakledilmiştir. Bu rivayet Yahyâ'ya kadar ferd olarak metnen garîb şekilde, Yahyâ'dan itibaren -tanımda ifade edildiği üzere- birçok râvî tarafından rivayet edilerek şöhret kazanmış ve garîb-meşhur olmuştur.⁹³

Başlangıçta ferd sonra meşhur olan bu türün, teferrüdden sonra pek çok senedle nakledilmesi dikkate alınarak “sened ve metin bakımından garîb” kapsamında sayılabileceği de ifade edilmiştir.⁹⁴

d. Metnin Bir Kısımında Garîb

Râvînin, diğer râvîlerden farklı olarak hadisın metninde naklettiği ziyâdeyle tek kalmasıdır.

---

⁸⁹ Müslim, Eşribe 24.

⁹⁰ İbn Receb, **a.g.e.**, s. 440.

⁹¹ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 271.

⁹² Metnen garîb tanımı için bk. Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 86; garîbu'l-meşhûr isimlendirmesi ve metnen garîble aynı olan tanımı için bk. s. 87.

⁹³ Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 115.

⁹⁴ İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 398.

“Yeryüzü bana temiz olarak mescid kılındı”⁹⁵ hadisi dokuz sahâbîden bu lafızla rivayet edilmiştir. Amr b. Yahya b. Umâre el-Mâzinî, bu hadisi babası (Yahya b. Umâre el-Mâzinî) kanalıyla Ebû Saîd el-Hudrî’den bir istisnayla naklettiği bir tarîkte, “mezarlıklar ve kaza-ı hacet mekânları hariç yeryüzünün tamamı mesciddir”⁹⁶ ziyadesine yer vermiştir. Bu misal, metinde yer alan ziyade -ve seneddeki farklılık-nedeniyle sened ve metin bakımından garîbdir.⁹⁷

e. Senedin Bir Kısımında Garîb

Rivayetin isnadında, bir râvînin meşhur olan tarîkten farklı olarak başka bir râvîden naklettiği, bir vasıtanın atlandığı veya diğer vecihlere nisbeten senedde farklılık meydana getirecek şekilde nakledilen hadis için bu farklılığa binaen senedin ilgili kısmında garabet oluşmasıdır.

Ümmü Zer’ hadisinin Îsâ b. Yûnus > Hişam b. Urve > (kardeşi) Abdullah > Ebûhuma > Âişe tarîkiyle Sahihayn’daki rivayeti mahfuz olup, Taberânî tarafından Derâverdî > Hişam > Ebîhi tarîkinde ise Hişam’la babası arasında yer alan kardeşi Abdullah vasıtası yoktur. Dolayısıyla Taberânî rivayetinin isnadında, vasıtanın bulunmadığı kısımda mahfuz tarîke nisbeten garâbet vardır.⁹⁸ Senedin bir kısmında garîb olarak incelediğimiz bu tür, aslında “isnad bakımından garîb” başlığı altında incelenebilir.

Bir diğer itibarla düşünecek olursak sened ve metnin bir kısmındaki garâbetin incelendiği son iki garîb hadis çeşidi, benzer özelliklerin ele alındığı “ziyadetü’s-sikât” konusuyla yakından ilişkili olup ilgili başlık altında bilgi verilecektir.⁹⁹

D. Hüküm

Bir rivayet kabul ve red açısından, sahih hadiste bulunması gereken beş kritere göre değerlendirilir ve bu inceleme sonucunda adâlet ve zabt vasıflarına sahip olmasına

⁹⁵ Buhârî, Teyemmüm 1; Müslim, Mesâcid 5. Hadis metni şöyledir: جعلت لي الأرض مسجداً وطهوراً

⁹⁶ Tirmizî, **Câmiu’s-Sahîh**, II, 129 (bâbu mâ câe enne’l-arda küllüha mescid illa’l-makbara ve’l-hammâm).

⁹⁷ Itr, **Menhecü’n-nakd**, s. 399.

⁹⁸ Beykûnî, Ömer b. Muhammed b. Fettûh ed-Dımeşkî, **Şerhu’l-Manzûmeti’l-Beykûniyye fi mustalahi’l-hadîs** (cem ve tertîb Abdullah Sirâcuddîn), Dımaşk t.s, s. 98.

⁹⁹ Itr, **Menhecü’n-nakd**, s. 399.

göre sahih, hasen ve zayıf olabilir. Dolayısıyla bir rivayetin sıhhat değeri -onun garâbetinden önce- sıhhat şartlarını taşımasıyla alakalıdır.

Garîb veya garâbet ise, bir hadis hakkında rivayetin hâlini ortaya koyan bir vasıftır. Hadis usûlü âlimleri, bir rivayetin garâbet vasfı taşımasını sıhhatine mani görmemişlerdir.¹⁰⁰ Nitekim pek çok garîb/ferd rivayet, Buhârî ve Müslim'in sahîhlerinde mevcuttur. Bezzâr'ın Müsned'i ve Taberâni'nin Mu'cemleri de garîb rivayetler bakımından oldukça zengin olup, konu meşhur hadis imamlarının ismiyle de maruf olan müstakil bazı eserlerde de ele alınmıştır.

Son olarak, bir hadisin garîb olması her ne kadar sıhhatine mani değilse de, muhaddislerin o rivayetlere karşı şüphe duyarak ihtiyatla yaklaşmasına neden olmuştur. Nitekim Ebû Hanîfe, “kim garîb hadislerin peşinde koşarsa hata eder”, İmam Malik, “ilmin en şerlisi garîb, en iyisi de insanların rivayet ettiği zâhir-meşhûr olanıdır”¹⁰¹, Abdurrezzâk, “hadisin garîbini iyi zannederdik, onun kötü olduğunu farkettilik”¹⁰², Ahmed b. Hanbel, “şu garîb hadisleri yazmayınız, çünkü onlar münkerdir çoğu da zayıf kimselerden rivayet edilmektedir” demiştir.¹⁰³ Bu tür rivayetlere karşı müteyakkız olmayı tavsiye eden muhaddisler, bu ifadelerle garîb hadislerin çoğunun zayıf olduğuna işaret etmek istemişlerdir.

III. Ferd-Garîb Hadis Literatürü

Tez boyunca inceleme konumuzu oluşturan ferd ve garîb hadislere dair müstakil bazı eserler kaleme alınmıştır. Hadis edebiyatı içerisinde konuya dair zikredilen eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Müslim b. Haccâc (v. 261/875), *Kitâbu efrâdi 'ş-Şâmiyyîn, Kitâbu'l-efrâd (el-Münferidât ve'l-vuhdân)*.

2. Ebû Dâvûd (v. 275/888), *Efrâdü'l-büldân*.

3. Nesâî (v. 303/915), *İğrâbu Şu 'be alâ Süfyân ve Süfyân alâ Şu 'be*.

4. Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (v. 307/919), *el-Mefârîd an Rasûlillah (s.a.v)*.

¹⁰⁰ hadis usûlü âlimleri tarafından kullanılan meşhur bir usul kâidesidir. Ayrıca bu manayı işâr ettiren bir ifade için bk. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 270 ثم إن الغريب ينقسم إلى صحيح، كالأفراد المخرجة في الصحيح.

¹⁰¹ Hatîb, **el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi**, II, s. 100.

¹⁰² Sehâvî, **Fethu'l-muğis**, III, s. 391-392; diğer sözler için bk. Beykûnî, **Manzume**, s. 98-99; Polat, “Garîb”, **DİA**, XIII, 375.

¹⁰³ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 270; Suyûtî, **Tedrîbu'r-râvî**, II, 759.

5. Kâsım b. Esbâğ (v. 340/951), *Garâibu Mâlik mimmâ leyse fi'l-Muvattâ*.
6. Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed es-Sicistânî, *Garâibu Mâlik*.
7. İbn Hibbân (v. 354/965), *Kitâbu mâ eğrabe bihi'l-Basriyyûn ani'l-Kûfiyyîn*, *Kitâbu mâ eğrabe bihi'l-Kûfiyyûn ani'l-Basriyyîn*, *Kitâbu me'nferade bihi Ehlu Mekke*, *Kitâbu me'nferade bihi Ehlu Medîne*.
8. Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî (v. 360/970), *Garâibu Mâlik*.
9. Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz (v. 379/989), *Garâibu hadisi Şu'be*.
10. İbnü'l-Mukrî el-İsfehânî (v. 381/991), *el-Müntehab min garâibi ehâdisi Mâlik*.
11. Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (v. 385/995), *el-Fevâidü'l-efrâd (Kitâbu'l-efrâd)*, *Garâibu Mâlik*.
12. İbn Şâhin (v. 385/996), *el-Ehâdisü'l-efrâd*.
13. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Humeyd b. Ruzayk el-Bağdâdî (v. 385/996), *el-Efrâdü'l-garâib*.
14. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâh b. Mende (v. 395/1005), *Garâibu Şu'be*.
15. İbn Şâzân el-Bağdâdî (425/1034), *el-Efrâd*.
16. İbn Asâkir (v. 571/1175), *Garâibu Mâlik*.
17. Ziyâuddîn Muhammed b. Abdilvâhid el-Makdisî (v. 643/1245), *Garâibu's-Sahîh ve efrâduhu*.
18. Ali b. Abdillâh el-Erdebîlî (v. 746/1345), *Efrâdu ehâdisi'd-duafâ*.
19. İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1448), *Garâibu'l-ehâdis*.
20. Suyûtî (v. 911/1505), *Nesru'z-zâib fi'l-efrâd ve'l-garâib*.
21. Abdulvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî (v. 973/1565), *es-Sirâcu'l-münîr fi garâibi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*.
22. Gümüşhânevî (v.1311/1893), *Garâibu'l-ehâdis*.¹⁰⁴

---

¹⁰⁴ Eserler için bk. Kettânî, **a.g.e.**, s. 233-236; Uğur, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, (efrâd için bk.) s. 72-73; (garâib için bk.) s. 99-100; Güler, Zekeriya, **İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü**, Adal Ofset, Konya 2002, s. 223-224; Keskin, **a.g.m.**, s. 37-38.

IV. Ferd-Garîb Hadis İlişkisi

Hadis usûlünde tek kalış bağlamında temas edilen başlıca iki konu ferd ve garîb hadisler olup bu terimleri “teferrüdün çatı kavramları” şeklinde adlandırmak mümkündür. Çünkü ilgili literatürde öncelikle ferd ve garîb hadislerin tanımı yapılarak teferrüdle ilişkisi kurulmuş ve bunun üzerinden anlam çerçevesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tek kalış bağlamında en fazla temas edilen bu iki kavramın birbirinden farkı ve karşılıklı ilişkisini ortaya koymak, kavramların belirginleşerek zihinlere yerleşmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca kısaca ferdiyet araştırması demek olan “i’tibâr, mütabaât ve şâhid” gibi ilgili diğer kavramların yanı sıra garîb hadisle karıştırılması muhtemel “garîbu’l-hadis” konularına meseleyle ilgileri nisbetinde muhtasar olarak aşağıdaki sırasıyla yer verilecektir.

A. Ferd-Garîb İlişkisi

Klasik hadis usûlü eserlerinde “ferd hadis” ve “garîb hadis” şeklinde iki farklı başlık¹⁰⁵ açılrsa da bu iki kavram metin veya sened bakımından herhangi bir yönden tek kalma ortak muhtevasına sahiptir. Yukarıda ifade edildiği üzere garîb hadis, İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer tarafından ferd hadisın müradifi olacak şekilde genişletilerek tanımlanmış ve bu tarif müteahhir dönemde genel kabul görmüştür.¹⁰⁶

Mütekaddimûn döneminde garîb tanımının merkezinde yer alan İbn Mende’nin tarifini nakleden İbnü’s-Salâh, daha sonra iki kavram arasındaki farkı “ferd hadisın bütün çeşitlerinin garîb kapsamında sayılamayacağını söyleyip efrâd-ı büldâniyyeyi örnek vererek” dile getirmiş¹⁰⁷ ve teferrüdün garâbetten daha umûmî olduğu tesbitini yapmıştır. Dolayısıyla buradan hareketle, mütekaddim dönem kullanımında ferd ve garîb hadis arasında mantıkî ifadesiyle umum-husus mutlak ilişkisi vardır. Buna göre her garîb hadis aynı zamanda ferddir, ancak her ferd hadis garîb değildir.

Müteahhirûn döneminde İbn Hacer başta olmak üzere bazı hadis usûlcüleri garîb ile ferd hadisleri -sözlük ve terim anlamı bakımından- eş anlamlı kabul etmişlerdir. Bunun sebebi aralarında müşterek olan tek kalış yani teferrüdü dikkate almalarıdır. Diğer bazı âlimler ise, çok veya az kullanılması bakımından bu iki kavram arasında fark

¹⁰⁵ İlki ferd hadis, ikincisi garîb hadis olmak üzere bk. Hâkim, **Marife**, s. 327/333; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 88/270; Nevevî, **İrşâd**, s. 100/180.

¹⁰⁶ Bk. “Garîb Hadis: Terim Anlamı” başlığı altında müteahhir dönem kullanımıyla ilgili bilgi verilmiştir.

¹⁰⁷ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 270.

görerek ferd-i mutlak için ferd, ferd-i nisbî için de garîb tabirini kullanmışlardır. Onlar, kavramların isim olarak kullanımında bu farklılığa yer verirken, fiil olarak kullanımında fark gözetmezler. Nitekim bu sebeple mutlak ferd veya nisbî ferdle (garîb) ilgili olarak fiil şeklinde kullanımda, “bu hadiste falan teferrüd etmiştir” veya “bu hadiste falan garîb kalmıştır” derken fark gözetmeksizin aynı anlamı kastederler.¹⁰⁸

Ferd, garîbin müradifi olarak kullanılırsa terim anlamı “senedin herhangi bir kısmında râvîsinin tek kalarak rivayet ettiği hadis”¹⁰⁹ olur. Ancak çoğu zaman bu çeşit haberlerin tarifinde kullanılan kelime ferd değil garîb olmuş hatta bizzat tarifi yapan müellif İbn Hacer, garîb terimini tanımlarken bu ifadeyi kullanmıştır. Ferd kelimesi -bu tarife göre- daha çok garîb hadisin kısımları söz konusu olduğu zaman kullanılmıştır. Ehli hadis, daha çok, ferd ifadesini mutlak olarak kullandıklarında ferd-i mutlakı, garîbi kullanınca ferd-i nisbîyi kasteder.¹¹⁰

Garîb hadis, kelime benzerliği bakımından insanın garîb olmasına benzetilerek bazen hakikî bazen izafî kimi zaman da eş anlamda kullanılmıştır.¹¹¹ Özetle bu iki kavramın kullanımında genel olarak dönem, özel olarak müellifin tercihini dikkate almak gerekir.

B. İ'tibâr, Mütabaât ve Şâhid

İ'tibâr terim olarak “ferd veya garîb olduğu düşünülen bir hadis hakkında râvîsinin teferrüd edip etmediği hadisin maruf olup olmadığına dair hüküm vermeden önce câmi', müsned, mu'cem, meşyeha, fevâid, cüz vd. hadis musannefatından başka tarîklerle rivayet edilip edilmediğinin araştırılması”¹¹² şeklinde tarif edilir. İstişhâd kelimesi de i'tibarla eş anlamlı olarak kullanılmıştır.¹¹³

Araştırma sonucunda başka bir tarîkten aynı şeyh veya senedin daha üst kısmında yer alan başka bir râvisinden nakledilen bir rivayet bulunmuşsa bulunan aynı

¹⁰⁸ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 57; Polat, “Garîb”, **DİA**, XIII, 375; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 108. “أغرب به فلان” ve “تفرد به فلان”

¹⁰⁹ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 50.

¹¹⁰ Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 110.

¹¹¹ Sehâvî, **Fethu'l-muğis**, III, 385.

¹¹² Bu araştırmaya -müzakere, inceleme ve arama anlamına gelen- “*sebr*” adı da verilir; bk. Suyûtî, **Tedribu'r-râvî**, I, 369; Irâkî, **Fethu'l-muğis**, s. 90 (204. beyit: الاعتبار سبرك الحديث هل شارك راو غيره فيما حمل); Aydınlı, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 142; Polat, Salahaddin, “İ'tibar”, **DİA**, XXIII, 455; İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 75; Cezâirî, **Tevcih**, I, 491; Acâc, **Usûlü'l-hadis**, s. 389.

¹¹³ Irâkî, **Fethu'l-muğis**, s. 90; Cezâirî, **Tevcih**, I, 491.

lafızlı veya benzer anlamlı bu rivayete “mütâbi/tâbi”, araştırmadan önceki asıl rivayet olan ferd yahut garîb hadis için “mütâba‘ aleyh”, teferrüd eden râviye “mütâba” ibarelerini kullanırlar. Mütâbi‘ kelimesi hem râvînin hem hadisin sıfatı olup araştırma sonucunda tesbit edilen hadisin râvîsini de ifade eder.¹¹⁴

İ‘tibâr sonucunda bulunan rivayet asıl rivayete râvînin hocasında müştereklik arz ediyorsa buna mütâba-i tâmme, râvînin hocasında değil de senedin daha üst kısmında yer alan râvîlerden birinde müştereklik söz konusu ise mütâba-i gayr-i tâmme/nâkîsa/kâsıra denir.¹¹⁵ Kısaca mütâbaât, muayyen bir râvînin senedin tamamında veya bir kısmında diğer bir râvînin muvafakat araştırmasıdır.¹¹⁶

İ‘tibâr araştırması yapılan ferd veya garîb hadisin -râvîsinin şeyhi veya senedin daha üst kısmında yer alan başka bir râvîsinden nakledilen- bir mütâbii bulunamazsa, farklı bir sahâbî tarafından benzer lafız veya manayla nakledilen başka bir târikinin bulunup bulunmadığına bakılır. Bu şekilde farklı bir sahâbî tarafından rivayet edilen târiki bulunursa hem bu ikinci rivayete hem de onun râvisine şâhid, böyle bir rivayeti delil olarak zikretmeye istişhâd denir.¹¹⁷

Ferd veya garîb olduğu düşüncesinden hareket edilerek hakkında i‘tibâr araştırması yapılan bir hadisin, mütâbi ve şâhidi bulunamazsa o hadis hakkında ferd/teferrüd değerlendirmesi yapılır.¹¹⁸ Dolayısıyla ancak itibar araştırmasından sonra bir hadis için teferrüd hükmü vermek câiz olur.

Ehli hadis i‘tibâr kavramını, ferd veya garîb olduğu düşünülen bir rivayetin hadis kaynaklarından başka târiklerle rivayet edilip edilmediğinin araştırılması suretiyle mütâbi ve/veya şâhid ya da ferd bilgisine ulaşma ameliyesi için kullanmışlardır. Yani i‘tibâr, mütâbi ve şâhidle aynı kategoride yer alan üçüncü bir kavram değil, aksine -müzâkere, inceleme, sebr neticesinde- mütâbi ve şâhidin bilgisine ulaştırılan bir araştırmadır.¹¹⁹

İtibar araştırması, hadis râvîlerinden hangisinin tabakasında teferrüd olması muhtemelse, öncelikle akranı olan o tabakada hadisi rivayet eden başka bir râvînin

---

¹¹⁴ Polat, Selahaddin, “Mütâbaât”, **DİA**, XXXII, 180; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**; s. 334; muhaddisler mütâbaâtı ifade etmek için “*fülânun tâbea fülânen*” derler, bk. Acâc, **Usûlü’l-hadis**, s. 390.

¹¹⁵ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 74; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 116; Polat, “Mütâbaât”, **DİA**, XXXII, 180.

¹¹⁶ Ahmed Naîm, **a.g.e.**, I, 114.

¹¹⁷ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 75; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**; s. 404-405; Aydın, **Hadis İstılahları**, s. 291.

¹¹⁸ Cezâirî, **Tevcih**, I, 491; Acâc, **Usûlü’l-hadis**, s. 390; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 115.

¹¹⁹ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, 75; Polat, Selahaddin, “Şâhid”, **DİA**, XXXVIII, 273.

bulunup bulunmadığına bakılır o tabakadan bir rivayet bulunamazsa sırasıyla hadisin ilk kaynağına yani sahâbîye kadar her tabakada bu işlem tekrarlanır ve herhangi bir tabakada hadisi rivayet eden başka bir râvî tesbit edilirse hadisin mütâbii veya aynı manada başka bir sahâbîden naklediliyorsa şâhidi bulunmuş olur. Mesela;

İmam Şâfiî, Mâlik > Abdullah b. Dînâr > İbn Ömer isnadı ile, “Ay yirmi dokuz gündür. Hilali görmedikçe oruç tutmayınız, hilali görmedikçe bayram etmeyiniz. Eğer ufuk bulutlanmış olursa sayıyı otuza tamamlayınız”¹²⁰ manasında bu hadisi nakletmiştir. Şâfiî’nin bu hadisi Mâlik’ten rivayette teferrüd ettiği zannedilerek “imamın garâibindendir” denmiş ve ancak i’tibar işlemi sonucunda Buhârî’nin bu hadisi, aynı lafızlarla Mâlik’ten İmam Şafii’nin akranı olan Abdullah b. Mesleme el-Ka’nebî tarîkiyle rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²¹ Müslim bu hadisi Ubeydullah b. Amr > Nâfi > İbn Ömer tarîkiyle nakletmiştir.¹²²

Söz konusu bu hadis Nesâî tarafından Muhammed b. Huneyn > İbn Abbas tarîkiyle varid olup, İmam Şafii rivayetine lafzen muvafiktir.¹²³ Buhârî ise Muhammed b. Ziyâd > Ebû Hüreyre kanalıyla rivayet etmiştir.¹²⁴

Bu örnekte gösterilmeye çalışıldığı gibi i’tibar, câmi, müsned, cüz vd. hadis edebiyatı -tavsiye olarak mütâbi ve şâhid bilgisine ulaştırıp teferrüdü ortadan kaldıracak tarik araştırmasının yapılabileceği en zengin ve pratik kaynakları olan etrâf türü eserleri-taranmalıdır.¹²⁵ Oldukça dikkat gerektiren bu araştırmada emin olarak “ferd veya garîb” şeklinde kesin bir hüküm vermek zor olmalıdır. Nitekim muhaddisler böyle durumlarda “hâzâ hadîsun garîbun lâ na’rifühû illâ min hâze’l-vech/bu garîb bir hadistir ve biz bu hadisi yalnız bu tarîkten biliyoruz”¹²⁶ gibi kesinlik taşımayan ifadeler kullanarak muhtemelen hadisin başka tarîklerden rivayet edilmemiş olduğuna hükmetmek yerine sâbit olmuş başka bir vechine muttali olamadık şeklinde ihtiyat ifadesi kullanmayı tercih etmişlerdir.

¹²⁰ Buhârî, Savm 11; Müslim, Sıyâm 2.

¹²¹ Buhari, Savm 11. Bu mütabaat İmam Şâfiî’nin hocası Mâlik tabakasından meydana geldiği için mütabaat-ı tâmm olur.

¹²² Müslim, Sıyâm 2. Bu mütabaat İmam Şâfiî’nin üstadı Malik tabakasından değil sahâbî neslinde meydana geldiği için mütabaat-ı kâsıra olur.

¹²³ Nesâî, Sıyâm 14. Sahâbî râvîsi farklı, lafzen aynı olan bu rivayet şâhid bi’l-lafz olur.

¹²⁴ Buhari, Savm 11. Hem sahâbî râvîsi hem de lafzı farklı olan bu rivayet şâhid bi’l-mana olur.

¹²⁵ Cezâirî, **Tevcih**, I, 491.

¹²⁶ Tirmizi, Birr ve’s-Sıla 4.

Rivayetleriyle ihticâc edilemeyecek derecede zayıf kimselerin hadisleri de mütabaât ve istişhâd için muteber olarak değerlendirilebilir. Ancak her zayıf -cerh mertebeleri içerisinde üst sıralarda bulunan msl. kizb, fuhşu'l-galat, serikatu'l-hadis ile itham edilen- râvînin rivayetine itibar edilmez. Bu işlem genellikle, rivayetleri tek başına delil sayılmayan ancak şiddetli zayıf da olmayan râvîlerin hadislerini takviye amacıyla yapılır.¹²⁷

C. Garîb-Garîbu'l-Hadis İlişkisi

Garîbu'l-hadis, hadis metinlerinde yer alan az kullanılması, lehçe farklılığı veya Arapça bilgisinin yetersizliği gibi sebeplerle anlaşılması güç olan kelimelerin incelendiği bir hadis ilmidir.¹²⁸ Garîb hadis ise rivayetlerin isnad veya metin bakımından tek kalışı veya herhangi bir yönden diğerlerinden farklılığını incelemektedir. Dolayısıyla ilgi alanları bakımından hadisi farklı açılardan ele alan bu iki kavramdan garîbu'l-hadis, sadece isim bakımından garîb hadise benzemektedir. Klasik hadis usûl eserlerinde muhtemelen birbiriyle karıştırılmaması için iki konu peş peşe farklı başlıklar altında müstakil bölüm olarak ele alınmıştır.¹²⁹

V. Ferd-Garîb Hadisin İlişkili Olduğu Kavramlar

Hadis usûlünde teferrüd çerçevesinde temas edilen konular “usûl içi kavram ilişkileri” şeklinde adlandırılabilir.¹³⁰ Nitekim söz konusu ilim dalında tek kalışın tanımı yapılırken öncelikle ferd ve garîb hadisle alakasına yer verilmekte sonrasında muhtemelen konunun daha kapsamlı olduğunu ihsas etmek maksadıyla diğer hadis usûlü terimleriyle ilişkisi kurulmaktadır. Bu itibarla teferrüd meselesi ele alınırken irtibatlı olduğu diğer birçok konuya atıf yapılmakta ve böylece teferrüdün anlam çerçevesi

¹²⁷ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 74; Sehâvî, **Fethu'l-muğis**, II, 22; Suyuti, **Tedribu'r-râvî**, I, 373; Kâsımî, **Kavâid**, s. 200; Ahmed Naim, **Mukaddime**, I, 119; İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 420-421.

¹²⁸ Subhi Salih, **Hadis İlimleri**, s. 90. Koçyiğit, Talat, **Hadis İstilahları**, s. 104; Aydınli, Abdullah, **Hadis İstilahları Sözlüğü**, s. 86.

¹²⁹ Sırasıyla garîb/garîbu'l-hadis bk. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 270/272; Irâkî, **Fethu'l-muğis**, s. 317/323. Ayrıca garîbu'l-hadise dair erken dönemden itibaren müstakil bir literatür oluşmuştur, bk. Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 330-335.

¹³⁰ Tırnak içerisinde verilen ifade hadis usûlüne dair yapılan bir çalışmada dikkatimizi çekmiş olup ifadeyi merâma uygun olacağı düşüncesiyle aynen nakledilmiştir; bk. Karagözoğlu, Mustafa Macit, **Maktû Hadis ve Delil Değeri** (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İÜSBE, İstanbul 2011.

netleştirilmeye çalışılmaktadır.¹³¹ Bu bağlamda en çok temas edilen hadis kavramları “şâz”, “münker”, “ziyâdetü’s-sika”, “el-mezîd fî muttasılı’l-esânîd”, “mürselü’l-hafî”, “maklûb/serikatü’l-hadis” ve “illet”tir. İfade edilen bu terimlere ferdiyetle ilişkileri ölçüsünde aşağıda sırasıyla yer verilecektir.

A. Ferd-Şaz İlişkisi

Hadis ıstılahları içerisinde teferrüdle ilişkili birçok kavram yer almakta olup bunlardan bazılarının zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığını görüyoruz. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta bir kavramı tarif ederken ana unsurun ferdiyet oluşudur. Bu cümleden olarak ferdle yakın ilişkisi olan bu kavramlardan biri “şâz”dır. Şâz için hadis usûlü eserlerinde kapsamları birbirinden farklı üç tarif öne çıkmaktadır.

a. İmam Şâfiî şâz hadisi “sika bir râvînin rivayet edip başkalarının rivayet etmediği hadis değil, sika râvînin başkalarının rivayetlerine muhâlif olarak rivayet ettiği haber”¹³² şeklinde tarif etmiştir. Bu tarifte “sika râvî, tek kalış/teferrüd ve mutlak muhâlefet” kayıtları dikkat çekerken tanımın ilk kısmından hareketle o dönemde sikanın teferrüdüne şâz denilmediği, muhalefetin mutlak olarak zikredilmesine bakarak aykırılığın umumî anlamda olup sika râvînin diğer râvîlerden -muvafakat etmeksizin- farklı nakilde bulunması şeklinde anlaşılması muhtemeldir.

Hâkim şâz hadisi “sika bir râvînin tek başına rivayet ettiği ve -bu sika râvîyi destekleyen- mütâbii bulunmayan hadis” şeklinde tanımlamıştır. Bu tarife göre teferrüdün özel bir çeşidi olan şâzzın, makbul olabileceğini hissettirecek şekilde ‘bir hadisin diğerine eklenmesi, râvînin vehmi veya kiminin irsâl şeklinde vehme düşen kimisinin ise muttasıl olarak nakletmesi gibi illetine muttali olunan muallel hadisten’ farklı bir anlamı olduğu ifadesine yer verilmiştir.¹³³

Ebu Ya’lâ el-Halîfî (v. 466/1055), “sika veya zayıf bir râvînin diğer râvîlerden ayrıldığı ve yalnızca bir senedi bulunan hadis” ifadesiyle şâz hadisi tanımlayarak sika

¹³¹ Diğer usûl konularına atıf yapan iki ifade için bk. İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 88; Abdulcevâd Hamâm, **Teferrüd**, s. 216.

¹³² Hâkim, **Marife**, s. 394.

¹³³ Yirmi sekizinci nev’i olarak şâz hadise yer veren müellif, bazı örnekler vererek isnad ve metin bakımından şâz olma durumlarını incelemiştir, bk. Hâkim, **a.g.e.**, s. 394-400.

olmayan râvînin naklinin kabul edilmeyip metrûk olduğu, tevakkuf edilen sikanın rivayetiyle ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir.¹³⁴

Hâkim ve Hâilî'nin tariflerinde kadr-i müşterek “râvînin tek kalması”, farklı oldukları nokta râvînin güvenilirlik durumu hakkındaki görüşleridir.

b. İbnü's-Salâh, İmam Şâfiî'nin tanımını şâz ve gayr-i makbûl olarak nitelerken, Hâilî ve Hâkim'in tanımlarını da¹³⁵ Sahihaynda tahrir edilen sikanın teferrüd ettiği tek bir isnadı bulunan rivayetleri delil getirerek tenkid etmiş ve bu konuyla ilgili mutlak ifade kullanmak yerine rivayetin durumuna göre hareket edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. O, cumhurun benimsediği muhâlefet unsuru bulunan şâzza, “merdûd şâz”¹³⁶ ismini vererek, ıstılahı iki kısımda ele almıştır.

1) râvî hıfz ve zabt bakımından kendinden üstün durumda olan bir kimseye muhâlefet ederse buna şâz-merdud (ferd-i muhâlif) denir.

ii) diğer rivayetlere muhâlefet söz konusu olmayıp tek başına yaptığı bir nakilse, hıfz ve zabt durumuna göre teferrüdü makbul olabilecek bir râviyse hadis makbûl-sahih veya bu niteliklere sahip değilse şâz-münker olur.¹³⁷

Bu tanımın temelinde teferrüd-muhâlefet ve teferrüdle-zayıflık şeklinde teferrüd ortak paydasında iki unsur dikkat çekmektedir. Nevevî, Zehebî, İbn Kesîr ve Irâkî bu tanımını kabul ederler.¹³⁸

c. İbn Hacer şâzzı, “güvenilir bir râvînin zabt, kesret-i aded veya diğer tercih sebepleri dikkate alınarak kendinden daha üstün bir râviye aykırı biçimde rivayet ettiği hadis” şeklinde açıklamıştır.¹³⁹ Bu tanıma göre -bazı özellikler sebebiyle üstün olup-tercih edilen râvînin rivayeti mahfûz, terk edilenin rivayeti şâz olur. İbn Hacer'in şâz tarifî Sehâvî, Suyûtî, İbn Hanbelî, Zebîdî, Cezâirî ve İtr tarafından da muhafaza edilerek son dönemde bu şekilde yaygınlık kazanmıştır.¹⁴⁰

¹³⁴ Halilî, **İrşâd**, s. 13.

¹³⁵ Ferd/garîb hadis çeşitlerinde temas ettiğimiz “ameller niyetlere göredir”, “azatlı kölenin miras hakkı” hadisleri.

¹³⁶ Koçyiğit, **Hadis İstihlaları**, s. 407.

¹³⁷ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 79.

¹³⁸ Nevevî, **İrşâd**, s. 94; Zehebî, **Mûkızâ**, s. 42; İbn Kesîr, **İhtisâr**, s. 48-49; Irâkî, **Takyîd**, I, 465-466.

¹³⁹ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 71.

¹⁴⁰ Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, II, 5-11; Suyûtî, **Tedribu'r-râvî**, I, 356-358; İbn Hanbelî, Radiyyuddîn Muhammed b. İbrahim, **Kafvu'l-eser fi safvi ulûmi'l-eser**, s. 63; Zebîdî, Muhammed Murtezâ, **Bülgatü'l-erîb fi mustalahi âsâri'l-habîb** (Kafvu'l-eserle birlikte), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1430, s. 191; Cezâirî, **Tevcih**, I, 512; İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 428-429.

Şâz hadis erken dönemden itibaren hoş karşılanmayarak tenkid sebebi olmuştur. Nitekim Şube b. Haccâc (v. 160/776) “şâz hadis şâz kimselerden gelir bunlara karşı dikkatli olunuz” derken Abdurrahman b. Mehdi (v. 198/813) ise şâz haber nakleden kimsenin ilimde rehber olamayacağını ifade ederek bu tür rivayetlerin naklinden kaçınılmasını tavsiye etmiştir.¹⁴¹ Bu ve benzeri nitelemeler muhaddislerin şâz hadisi, zayıf-merdûd haber içerisinde saydıklarını göstermektedir.¹⁴²

B. Ferd-Münker İlişkisi

Hadis usûlü literatüründe ferd hadisle ilişkili olarak teferrüd ortak paydası çerçevesinde temas edilen -aynı zamanda şâz hadisle yakın alakası olan- diğer bir terim münkerdir. Münker hadis için hadis usûlü eserlerinde farklı tanımlar yapılsa da¹⁴³ bunları iki başlıkta ele almak mümkündür.

a. Geniş anlamıyla münker; “râvisi sika olsun veya olmasın muhalefet etsin ya da etmesin -msl. vehem veya hata gibi bir sebeple- tek kaldığı hadis”¹⁴⁴ şeklinde tanımlanmıştır. Birçok ferd çeşidiyle yakın ilgisi bulunan bu tanım özellikle -İbn Hacer’e kadar- mütekaddim hadis uleması tarafından kabul görmüştür. Biz teferrüd üst başlığı çerçevesinde bu tarifin oluşmasına zemin hazırlayan bazı âlimlerin münker tanımlarına yer vereceğiz.

İmam Müslim’in “münkerin alameti, râvînin rivayetinin hıfz ve rıza sahibi diğer râvîlerin rivayetine arz edildiğinde onlara muhalefet etmesi veya en azından onlara muvafakat etmemesi” diye açıkladığı münker hadis tanımında,¹⁴⁵ muhalefet(le beraber teferrüd) dikkat çekmektedir.

Berdîcî (v. 301/914), “râvînin doğrudan sahâbîden veya tâbîîn vasıtasıyla sahâbîden naklettiği metninin yalnızca kendi târîkiyle bilindiği hadis” için münker derken,¹⁴⁶ İbnü’s-Salâh Berdîcî’nin münker tarifini aynı şekilde nakletmiş ve bu tanımın

¹⁴¹ Ramehürmüzî, **Muhaddisu’l-fâsıl**, s. 206.

¹⁴² Abdulcevâd Hamâm, **Teferrüd**, s. 410-411.

¹⁴³ Mesela münker hadis tarifleri beş kısımda ele alınmıştır, bk. Efendioğlu, Mehmet, “Münker”, **DİA**, XXXII, 13; diğer bir taksime göre sekiz kısımda incelenmiştir; bk. Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 210.

¹⁴⁴ Abdulcevâd Hamâm, **Teferrüd**, s. 498.

¹⁴⁵ Müslim, **Minhâc** (Mukaddimetü’s-Sahîh bi-şerhi’n-Nevevî), I, 17.

¹⁴⁶ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmizî**, I, 450. Berdîcî’nin buradaki münker tarifi, Halilî’nin şâz hadis tanımıyla aynı anlamdadır, bk. “ferd-şâz ilişkisi” bölümü.

mutlak olup ayrıntı vermediğini ifade etmiştir.¹⁴⁷ Teferrüd hakkında mutlak olarak merdud, münker veya şâz hükmünün muhaddislerin çoğu tarafından verildiğini ifade eden müellif, doğru olanın, her bir hadis ve kavramın -mutlak olarak ele alınmadan- ayrıntılı talilini yapmak gerektiğini söylemiş ve şâzla aynı kabul ettiği münker hadisi iki kısımda ele almıştır:

1) Râvînin Güvenilir Râvîlere Muhalefet Ederek Tek Kaldığı Hadis:

Mâlik > Zührî > Ali b. Hüseyin > Ömer b. Osman > Üsâme b. Zeyd > Rasulullah tarîkiyle nakledilen “müslüman kâfire kâfir de müslümana mirasçı olamaz”¹⁴⁸ hadisinde Mâlik, Ömer b. Osman diyerek Amr b. Osman tarafından rivayet edildiği görüşünde olan sika râvîlerin rivayetine muhalefet etmiştir. Müslim ve bazı hadis âlimleri, Malik’in bu rivayette hata ettiğine hükmetmişlerdir.¹⁴⁹ Dolayısıyla bu kısım şâzın ilk kısmın olduğu gibi onunla eş anlamlı olarak, sika kimselerin rivayetine muhalif olan ferd hadis olur.

11) Râvîsi Kabul Edilebilecek Derecede Sika ve Mutkin Olmayan Ferd Hadis: Ebu Zükeyr > Hişam b. Urve > Urve(ebûhu) > Âişe > Nebî (a.s) kanalıyla gelen “yeşil hurmayı olgunuyla beraber yiyiniz...”¹⁵⁰ rivayetinde şeyh-sâlih olarak nitelenen Ebû Zükeyr teferrüd etmiştir. Müslim sahihinde, teferrüdü kabul edilebilecek derecede olmayan bu zatın rivayetine yer vermiştir.¹⁵¹ Muhalefet unsuru olmayan -şâzdan farklı olarak-, itkan derecesine ulaşmayan zayıf râvînin teferrüd ettiği rivayettir.

İbnü’s-Salâh bu iki kısmı mütekaddim dönemin tarifine uygun olarak yalnızca muhalefet veya râvînin zayıflığı özelliklerine hasretmeksizin aralarındaki ortak vasıf olan teferrüdü dikkate alarak -şâzla aynı anlamda kabul ettiği- münker hadisin tarifini oldukça geniş tutmuştur. Bu tarif mana aynı olmak üzere ufak lafız farklılıklarıyla Nevevî, Zehebî, İbn Kesir ve Irâkî tarafından korunmuştur.¹⁵²

b. Dar anlamıyla münker; “zayıf râvînin sikaya muhâlif olarak rivayet ettiği hadis”¹⁵³ şeklinde tarif edilmiştir. İbn Hacer’den itibaren Suyûtî, Sehâvî, İbn Hanbelî,

¹⁴⁷ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 80.

¹⁴⁸ Buhârî, Ferâiz 26; Müslim, Ferâiz 23.

¹⁴⁹ İbn Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 81-82.

¹⁵⁰ İbn Mâce, Et’ime 40.

¹⁵¹ Irâkî, **Takyîd**, I, 482. Müslim’in ihticâc kabilinden yer vermeyip, mütabaât babında naklettiğini ifade etmektedir.

¹⁵² Nevevî, **İrşâd**, s. 96; Zehebî, **Mûkıza**, s. 42; İbn Kesir, **İhtisâr**, s. 50; Irâkî, **Takyîd**, I, 472.

¹⁵³ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, s. 72; Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 290;

Kâsımî ve Cezâirî gibi birçok müteahhir hadis âliminin benimsediği münker, bu tanımıyla yerleşik anlam kazanmıştır.¹⁵⁴

İbn Hacer bu tanımda münkeri muhalefet ve zayıf râvîye hasrederek İbnü's-Salâh'tan ayrılmış ve teferrüd eden muhâlif râvînin sika veya zayıf oluşuna göre münker ve şâz hadisi tarif etmiştir. Ona göre şâz, sika veya saduk râvînin rivayetine münker, zayıf râvînin rivayetine denilir ve bu ayrıma dikkat etmeyenler gaflete düşmüştür. Şâz ve münker hadis arasında mantıkçıların ifadesiyle “umum husus min vech” ilişkisi vardır yani her iki çeşidin ortak oldukları nokta “mutlak teferrüd/muhalefet” ayrıldıkları nokta ise “râvîlerin sika veya (mestûr, sûtü'l-hıfz sahibi) zayıf” olmalarıdır.¹⁵⁵

“a ve b” seçeneklerinde geniş ve özel anlamıyla ifade etmeye çalıştığımız münker hadisin, mütekaddim ve müteahhir dönem hadis alimleri tarafından yapılan her iki tarifinde de ortak olan özellik “tek kalış/teferrüd” olgusudur.

C. Ferd-Ziyâdetü's-Sika İlişkisi

Usûl konuları içerisinde teferrüdle yakından ilişkili belki onun bir formu denilebilecek diğer bir konu, genel olarak sened veya metinde yer alan ek bir ibare şeklinde ifade edilen ziyâdetü's-sikadır. Hadislerde yer alan birçok ziyâde veya noksanlık bakımından rivayetlerde farklılık bulunması ve fıkıh ilminde bunlar üzerine hüküm bina edilmesine varacak derecede önemli olan konu, hadis usûlü içerisinde diğer kavramlarla ilişkisi düşünüldüğünde oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Konuyla ilgili bazı farklı tarifler bulunsa da biz bunlardan “tek kalma” kriterini temel alan tanımlara yer vererek meseleyi ziyâde-teferrüd ilişkisi çerçevesinde ele alacağız.

Hâkim, hadislerde yer alan ‘ziyâde fikhî lafızların bilinmesi’ ifadesiyle başladığı konuyu “bir râvînin ziyâdesinde tek kalması” olarak tarif etmiştir.¹⁵⁶ Hatîb Bağdâdî, âdil kimsenin ziyâde bir konunun rivayetinde teferrüd edip başkasının bu ziyâdeyi nakletmediği haberin hükmüyle alakalı olarak, fukahâ ve hadis ehlinin cumhuru

¹⁵⁴ Suyûtî, **Tedrîbu'r-râvî**, I, 363-368; Sehâvî, **Fethu'l-muğis**, II, 12-20; İbn Hanbelî, **Kafvü'l-eser**, s. 63; Kâsımî, **Kavâid**, s. 208; Cezâirî, **Tevcih**, I, 515-516.

¹⁵⁵ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 73. Mutlak teferrüd ve zayıf kavramının mestûr/sûtü'l-hıfz şeklindeki açılımı için bk. a.mlf., **Nüket**, II, 675.

¹⁵⁶ Hâkim, **Marife**, s. 417.

“râvîsinin tek başına naklettiği sikanın ziyâdesi makbuldür” görüşüne yer vermektedir.¹⁵⁷

Müteahhir dönem hadis usûl âlimlerinden İbnü’s-Salâh, konuyu örnekler ve meseleye dair görüşler çerçevesinde müstakil başlık açarak ele alırken ıstılahı tarif etmemiş,¹⁵⁸ onun bu metodu Nevevî ve İbn Cemâa’ tarafından da takip edilmiştir.¹⁵⁹

İbn Kesîr’in “râvînin aynı hocadan nakilde bulunan diğer râvîlerden farklı olarak tek kalarak bir ziyâdeyle rivayet etmesi”¹⁶⁰ ifadesiyle yer verdiği tanımda, teferrüdün yanı sıra mutlak ziyâde ifadesi dikkat çeker. Son dönemde ise aynı hocadan hadis rivayet eden güvenilir râvîlerden birinin hadisin isnadında veya metninde diğerlerinin rivayetinde bulunmayan bir bilgi nakletmesi¹⁶¹ şeklinde tarif edilmiş ve başka bir tanımda da sika râvî için tâbiîn veya sonraki tabakada bulunma, ziyâde için diğerlerinin rivayetine münâfi olmama kaydı yer almaktadır.¹⁶²

İbn Hacer ise ferd-ziyâde ilişkisini şu ifadesiyle açıklar: sika bir râvînin hadisin aslında teferrüd etmesiyle ziyâde olan kısımda teferrüd etmesi arasındaki fark açıktır. Zira râvînin hadisin aslında teferrüd etmesi sehv ve gafletin diğer sika râvîde olmasını gerektirmez; çünkü onun rivayetinde sikalara muhâlefet yoktur. Hıfz bakımından üstün ve sayı bakımından fazla olan râvîlerin rivayet etmediği ziyâdedeki teferrüdü ise bundan farklıdır, dolayısıyla ziyâde durumunda çoğunluğun rivayetinin tek kalan râvînin rivayetine tercih edilmesi hususunda zannı gâlib vardır.¹⁶³ Bu durumda teferrüd-ziyâdetü’s-sika arasında “umûm husûs min vech” ilişkisi vardır yani teferrüd her ikisinde ortak, ziyâdede meydana gelen muhalefet ise bundan farklı olarak birisinde bulunur.

---

¹⁵⁷ Hatîb, **Kifâye**, II, 245.

¹⁵⁸ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 85-88.

¹⁵⁹ Nevevî, **İrşâd**, s. 98-100; İbn Cemâa’, **el-Menhelü’r-revî**, s. 58.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, **İhtisâr**, s. 52; Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 339.

¹⁶¹ Aynı hocadan kaydı olmayan, ziyadeyi lafız veya cümleyle açıklayan tarif için bk. İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 423. Söz konusu tarif için bk. Karacabey, Salih, “Ziyâdetü’s-Sika”, **DİA**, XXXIV, 486.

¹⁶² Bikâî, Ali Nâif, **el-İctihâd fi ilmi’l-hadis**, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1430/2009, s. 445.

¹⁶³ İbn Hacer, **Nüket**, II, 691.

D. Ferd-Mezîd Fî Muttasılı'l-Esânîd İlişkisi

el-Mezîd fî muttasılı'l-esânîd “râvînin hadisin isnadına vehem veya hatayla bir veya birkaç kişi eklemesi”¹⁶⁴ ve “râvînin -muttasıl- senede diğer râvîlerin zikretmediği birisini eklemesi”¹⁶⁵ anlamına gelir. Yanlılıkla muttasıl senede râvînin eklendiği bu durum, aynı hadisi rivayet eden daha güvenilir, itkan ve zabt sahibi râvîlerin, bu ziyâde kimseyi senedlerinin o yerinde zikretmemiş olmalarıyla belli olur.¹⁶⁶ Dolayısıyla sika kimselerin rivayetiyle karşılaştırılması sonucu ziyâde râvînin yer almadığı nakis görünen ama muttasıl olan isnad sahih olurken diğeri hatalı kabul edilir.

Ferd hadis ise bir tarife göre “senedinin herhangi bir yerinde râvî sayısı teke düşen veya senedindeki yahut metnindeki bir özellik açısından başka rivayetlerden farklı olan hadis”¹⁶⁷ olarak, garîb hadis “metin yahut isnadında -msl. ziyâdelik gibi bir sebeble- tek kalmış”¹⁶⁸ şeklinde tarif edilmişti(r). Ferd ve garîb tanımlarında yer alan senedde tek kalma ortak özelliğini dikkate aldığımızda ziyâde-teferrüd ilişkisi daha iyi anlaşılır. Nitekim ziyâdetü's-sikât ile mezîd fî muttasılı'l-esânîd kavramları ziyâde/ek bilgi taşıma ve bu konuda diğeri rivayetlerden farklı bilgi içermek (muhâlefet) kaydıyla tek kalır ve teferrüdle ilişkileri bu çerçevededir. Ayrıca iki kavramın kendi aralarındaki ilişki ise “ziyâde” ortak özelliğine sahip olmaları, fark ise -mezîd fî muttasılı'l-esânîdde- isnadı hakikatte muttasıl olan rivayetin bir târîkte hatalı bir şekilde ziyâde bir râviyle nakledilmesidir. Şayet seneddeki bu ziyâde sahih olursa makbul kabul edilir ve ziyâdetü's-sikâttan sayılır.¹⁶⁹

E. Ferd-Mürselü'l-Hafî İlişkisi

Mürsel-i hafî “hadis aldığı kimseden işitmediği bir hadis nakletmek veya görüşüp hadis işitmediği ya da aynı dönemde olup görüşmediği kimseden rivayette

¹⁶⁴ İbn Cemaâ', **Menhelü'r-revî**, s. 71.

¹⁶⁵ İbn Kesir, **İhtisâr**, s. 146. İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 364. Tarifte yer alan muttasıl kaydı, İtr tarafından seneddeki ziyâdenin ittisâl kaydı olmadan bu türde değerlendirilmeyeceği düşüncesiyle eklenmiştir; bk. A.yer dn. 3.

¹⁶⁶ Aydınli, **Hadis İstılahları**, s. 186.

¹⁶⁷ Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 108; Polat, Selahaddin, “Ferd”, **DİA**, XII, 368.

¹⁶⁸ İbn Kesir, **İhtisâr**, s. 137; Suyûtî, **Tedribü'r-râvî**, II, 757-758; Kâsımî, **Kavâid**, s. 184.

¹⁶⁹ Kârî, **Şerhu'ş-Şerh**, s. 427; Abdulcevâd Hamâm, **Teferrüd**, s. 535. Seneddeki ziyâde hatadır, ziyâdenin olmadığı sened zaten muttasıldır; bk. Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, III, 477-483.

bulunmak”¹⁷⁰ veya “çağdaşı olup görüşmediği -belki aralarında bir vasıta bulunan-râvîden hadis rivayet etmesi”¹⁷¹ şeklinde tanımlanır.

Aynı asırda yaşayıp görüşmediği ve kendisinden hadis almadığı kimseden yapılan rivayet anlamında gelen mürselü’l-hafî dört şekilde bilinir. Bu yöntemlerden dördüncüsü tarîklerin birisine bir râvînin eklenmesidir. İşte bu durumda hafî irsâl ve mezîd fî muttasılı’l-esânîd ilişkisi ortaya çıkar, birbiriyle karıştırılıp ittisal ve inkitaya muhtemel olduğu için ikisinden birisi lehine genel hüküm verilmez.¹⁷² Ancak ziyâdenin bulunmadığı nakıs isnadda iki râvînin semâi mesela “haddesena” gibi bir lafızla ifade ediliyorsa el-mezîd fî muttasılı’l-esânîd, “an” gibi bir lafız olup semâa kesin olarak delalet etmiyorsa bu durumda mürselü’l-hafî olur.¹⁷³

Biz öncelikle aralarındaki fark ilk bakışta anlaşılmayan hatta zaman zaman birbiriyle karıştırılan el-mezîd fî muttasılı’l-esânîd ve irsalu’l-hafî farkına kısaca işaret ettik. Birbirinden farkının kavranması dikkat gerektiren bu iki kavramın ortak özelliği “ziyâdede tek kalmak” şeklinde ifade edilebilir. Senedindeki yahut metnindeki bir özellik açısından başka rivayetlerden farklı olan hadis¹⁷⁴ şeklinde tarif edilen ferd hadis ile “râvîsinin senedin herhangi bir yerinde teferrüd ettiği hadis”¹⁷⁵ anlamındaki garîb hadisin ortak özelliği “teferrüd/tek kalma” unsurudur. Dolayısıyla nuansları bir yana bırakacak olursak, bu iki grupta yer alan kavramların tamamında câri olan müşterek rabîta, tek kalma (teferrüd) mefhumudur.

F. Ferd-Maklûb ve Serikatü’l-Hadîs İlişkisi

Maklûb hadis “râvîsinin bilerek veya bilmeyerek senedde veya metinde takdîm-tehir ve benzeri şekilde bir şeyi başka bir şeyle değiştirdiği hadis” şeklinde ifade edilir. Kalb sened ve metinde olmak üzere iki kısımda meydana gelir.¹⁷⁶ İsnadda meydana gelen kalb iki surette karşımıza çıkar ve bunlardan birisinde, hadis bir râvî veya bir

¹⁷⁰ Irâkî, **Fethu’l-muğîs**, s. 339.

¹⁷¹ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, s. 85. Ayrıca mürselü’l-hafî’nin her iki tarifi için bk. Aydın, **Hadis İstılahları**, s. 215.

¹⁷² Ittisal ve inkitaya muhtemel vurgusu için bk. İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁷³ Alâî, **Câmiu’t-tahsil**, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1417/1984, s. 146; Irâkî, **Fethu’l-muğîs**, s. 340; Itr, **Menhec**, s. 389-390.

¹⁷⁴ Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 108; Polat, Selahaddin, “Ferd”, **DİA**, XII, 368.

¹⁷⁵ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, s. 50.

¹⁷⁶ Abdullah Sirâcuddin, **Şerhu’l-Beykûniyye**, s. 140; Itr, **Menhec**, s. 435; Tahhân, **Teysîr**, s. 107.

isnadla meşhur olur ve böyle bir hadisi insanlara garîb göstermek amacıyla meşhur olan o râvî yerine yerine aynı tabakadan başka bir râvî konulur. Mesela;

Meşhur râvî Sâlim yerine Nâfi veya maruf olan Mâlik yerine Ubeydullah b. Ömer eklenir ve değiştirilen râvî sebebiyle isnad diğer târiklerden farklılaşır ve teferrüd ortaya çıkar, neticede değişikliğin bulunduğu sened garîb olur ve buna karşı hadisçilerin rağbeti artar. İşte râvi zincirinde meydana gelen bu kalb “serikatü’l-hadîs”, hadisin kendisi ise “mesrûk” olarak isimlendirilir.¹⁷⁷

Hadis hırsızlığı olarak ifade edilen bu durum, bir usûl kavramı olarak şöyle tarif edilmiştir:

a. Bir râvînin rivayeti olarak meşhurken -rivayeti garîb göstermek, ona ilgi çekmek veya başka bir maksatla- asıl râvîsi yerine aynı tabakadan başka bir râvî konulmuş hadis,¹⁷⁸

b. Muhaddisin bir hadis rivayetinde tek kalması ve sârıkın (hadis hırsızının), bir hocadan duymamış veya muteber hadis tahammül yollarından biriyle almamış olduğu bir hadisi ondan duymuş/muteber bir yolla almış olduğunu iddia etmesi.¹⁷⁹

Ferd hadis ise -garîble müradif olduğu düşünüldüğünde- râvîsinin senedin herhangi bir yerinde bir yönden tek kaldığı hadis¹⁸⁰ olarak tarif edilmiştir.

Tanımlarına yukarıda yer verdiğimiz bu iki kavram birbirleriyle yakın ilgisidir. Bu terimlerin ortak özelliği senedin herhangi yerinde tek kalmak, farkı ise (ferd hadiste) gerekli şartları sağlaması durumunda garâbetin sıhhate mani olmamasıdır; ancak serikatü’l-hadiste durum böyle değildir, çünkü başkasına ait bir hadis alınarak râvî tarafından semâi olduğu iddiasıyla nakledilir ve bu hususta o yalan söylemektedir.

Ayrıca ifade etmek gerekirse senedde bu tarz değişiklik yapmak, fukahâ metoduna göre câiz olsa da muhaddisler nazarında hadisten şüphe duyulmasına sebep olmuş, içerisine yalan karışan mesrûk hadis, cerh mertebeleri arasında hadis

¹⁷⁷ Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 307; Itr, **Menhecü’n-nakd**, s. 438; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 209.

¹⁷⁸ Bu durum müellif tarafından hadis uydurmadan sonra üçüncü sırada cerh sebebi sayılmıştır, bk. Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, II, 290; tanım için bk. Efendioğlu, Mehmet, “Mesrûk”, **DİA**, XXIX, 336; Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 177 (mesrûk) ve s. 276 (serikatu’l-hadis-2).

¹⁷⁹ Kısaca ifade etmek gerekirse, -tek kalma, garîb göstermek amacıyla- “sârıku’l- hadisin, elinde bulunan bir metne bilerek sahip olmadığı bir isnadı eklemesi” demektir, bk. Zehebî, **Mûkıza**, s. 60 (prg. 2). Ayrıca “bir cüzde veya kitapta bulunan ancak hocasından işitmediği hadis hakkında işitmiş iddiasında bulunmak demek olan” serikatu’s-sema’/yesriku’l-eczâ ve’l-kütüb olarak ifade edilen bir tür vardır ki bundan farklıdır, bk. a.mlf., **Mûkıza**, s. 60 (prg. 4); Efendioğlu, “Mesrûk”, **DİA**, XXIX, 336. Yukarıdaki tanım için bk. Irâkî, **Târîhu’l-İslâm**, s. 140; Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 276.

¹⁸⁰ İbn Hacer, **Nüzhetu’n-nazar**, s. 50.

uydurmanın peşi sıra zikredilmiştir. Ehli hadisin maruf olan tarîkleri bırakıp garâibin ardına düşenleri hoş karşılamaması bu kuşkulu durumdan kaynaklamıştır. Nitekim önde gelen hadis imamı garâib içerisinde sahih olanların az olduğunu belirtmiş ve garâbeti eleştiren pek çok söz sarfetmişlerdir.¹⁸¹

G. Ferd-İllet İlişkisi¹⁸²

Hadiste bulunan ve ancak mütehasıs hadis âlimlerinin fark edebileceği kapalı, gizli ve çoğu zaman hadisin sahihliğine zarar veren kusur olan illetle nitelenen zahiren sağlam olan hadise “muallel hadis” denir.¹⁸³

Hıfz, tecrübe, derin anlayış sahibi ve ileri derecede hadis bilgisi olan âlimlerin¹⁸⁴ altından kalkabileceği ilelü'l-hadis alanında, görünüşte sağlam olmasına rağmen gizli, kapalı ve hadisin sıhhati için yaralayıcı unsur olan illetin tesbiti en önemli aşamadır. Bu tesbit şunların fark edilmesiyle ortaya çıkar:

- a) râvînin teferrüdü,
- b) başkasına muhâlefeti,
- c) mevsûlü mürsel veya merfûyu mevkûf olarak hatalı rivayet etmek gibi bazı karînelerle anlaşılır.¹⁸⁵

Tek kalma ve muhâlefet etme unsurları, râvî sika olsa da bazı rivayetlerinde zabt kusuru bulunduğu, hata ve vehme düştüğüne işaret eder.¹⁸⁶ Dolayısıyla râvî ve rivayetin durumuyla alakalı herhangi bir illet, teferrüd ve muhâlefetle yakın ilişkili olmaktadır. Muhâlefetin aynı hadisi nakleden diğer râvîlerden ayrılmak yani bir çeşit tek kalma anlamına geldiği düşünülürse, bu yönüyle illetin tesbitinde temel unsurun teferrüd olduğu düşünülebilir.¹⁸⁷

---

¹⁸¹ Garâibin zemmi ile ilgili bazı akvâl “Garîb Hadisin Hükümü” başlığı altında nakledilmişti. Ayrıca muhaddislerin konuya bakışını bildiren bu paragraf mana asla uygun olmak kaydıyla şu kaynaklardan derlenmiştir: Bk. İbn Dakîkul’îd, *el- İktirâh fî beyâni’l-istilâh*, thk. Âmir Hasan Sabrî, Beyrut 1427/2006, s. 230; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, I, 448; Ahmed Naîm, *Mukaddime*, I, 308; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 209.

¹⁸² “Ferd-İllet İlişkisi” başlığında, “illet” kavramıyla ilelü'l-hadis/muallel hadise, “ferd” terimiyle de teferrüd olgusuna işaret edeceğiz.

¹⁸³ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 90; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, I, 386.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Nüket*, II, 711.

¹⁸⁵ Tânevî, *Kavâid*, s. 43; Tahhân, *Teysîr*, s. 101.

¹⁸⁶ Melîbârî, Hamza, *Nazarât cedîde fî ulûmu’l-hadis*, Beyrut 1423/2003, s. 44.

¹⁸⁷ Abdulcevâd Hamâm, *Teferrüd*, s. 144.

Rivayette öncelikle mütabaât ve şâhid denilen itibar araştırması yapılır, herhangi bir destek bulunamazsa hadis ferd olarak isimlendirilir ve bu durum muhaddisi şüpheyeye sevkeder. Hadis, âdil ve zâbıt râvîler tarafından muttasıl senedle şâz ve illet olmaksızın nakledilirse, sıhhat şartlarından birisi ortadan kalkmadıkça rivayette zayıflığa sebebiyet verecek bir illet de meydana gelmez. Adâlet ve zabt sahibi râvî kendisi gibi sika olan kimselerin rivayetlerine çokça muhâlefet etmez, şâz ve münker rivayetlerde bulunmazsa sika ve makbul sayılır. Yani böyle bir durumda olan râvînin yalnızca teferrüd etmesi, hadisin reddine sebep olacak bir illet değildir.

Garîb hadis bir tanıma göre, râvîsinin Zührî gibi hadisleri cem' eden muhaddislerden, tek başına naklettiği haberdur.¹⁸⁸ Bu tarif nazar-ı itibara alırsak, hadis tarihinin ilk dönemleri düşünüldüğünde medâru'l-isnâd olan hadis imamlarında meydana geldiği gibi mücerred teferrüdün hadisin reddine yol açan bir illet olmadığı daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim Zührî'nin sağlam isnadlarla başka râvîler müşareket etmeksizin Hz. Peygamber'den (s.a) tek başına naklettiği doksan kadar hadis rivayet ettiği,¹⁸⁹ meşhur bir sika ya da hadis imamının teferrüd ettiği hadisin -sıhhat şartlarını taşımak kaydıyla- ittifakla sahih olduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁰

---

¹⁸⁸ Nevevî, **İrşâd**, s. 180.

¹⁸⁹ Müslim, İmân 2. (Müslim'in açıklaması)

¹⁹⁰ Halîfî, **İrşâd**, s. 10.

İKİNCİ BÖLÜM: TEFERRÜDÜN KABUL VE RED KÂİDELERİ

Ferd ve garîb hadislerin hükümlerinde temas edildiği üzere, bir hadiste teferrüd edilmesi tek başına o rivayetin reddi için yeter sebep değildir. Tek kalış, râvîden kaynaklı bir hata veya vehimle ilişkili olur ve infiradın aynı zamanda bir illet tespit yöntemi olduğu dikkate alınırsa reddedilmeye aday olabilir. Ancak bir rivayetin kabul edilmemesi sıhhat unsurlarından herhangi birisini taşımamasıyla yakından ilişkilidir. “Garâbet tek başına sıhhate engel değildir”¹⁹¹ prensibinden hareket edildiğinde ise bu şekilde nakledilen rivayetlerin, hadis kabul şartlarını taşıması durumunda makbul oluşundan söz edilebilir.

Sıhhat için gerekli temel kıstaslar muhaddisler tarafından sahîh hadis tarif edilirken şu beş hususla ifade edilmiştir:

1. Adâletü’r-râvî
2. Zabtu’r-râvî
3. İttisâlü’s-sened
4. Şâz olmamak
5. İlletli olmamak.¹⁹²

Bu hususlardan ilk ikisi râvî, kalan üç tanesi ise daha çok rivayetle alakalıdır. Ancak redde sebep olacak hususlar bunlarla sınırlı olmayıp hem râvî hem de merviyile ilgili her bir hadisin kabul ve red bakımından kendine has durumu olduğu için diğer pek çok unsur bu kısma dâhil edilebilir. Muhaddislerin her rivayeti aynı ayrı incelemeleri de muhtemelen bundan kaynaklanmaktadır. Hatta bazen onların bu durumu ifade edecekleri bir kaideleri de bulunmaz.¹⁹³ Red prensiplerinin çok sayıda olabileceğini şu ifade açıkça ortaya koyar:

Bir kimse bu karîneleri tespit etmek ve diğerlerinden ayırarak bir araya getirmek isterse buna imkân bulamaz; çünkü sanki bu prensipler sınırları belirlenip bir araya getirilerek kaydedilmekten uzak gibidir.¹⁹⁴

¹⁹¹ “الغرابية لا تنافي الصحة”

¹⁹² Bk. Abdullah Sirâcuddîn, **Şerhu’l-Beykuniyye**, s. 38; Itr, **Menhecü’n-nakd**, s. 242.

¹⁹³ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmizî**, I, 353.

¹⁹⁴ Sübki’nin sözünden iktibas edilmiştir; bk. Mücir el-Hatib, **Medaru’l-isnad**, s. 479.

Bilinmesi gereken bir diğerk husus, rivayet eden kimseye dair cerh-ta'dil kriterlerinde veya rivayetle ilgili tenkitte rol oynayan hususlarla ilgili kurallar üzerinde ittifak olmadığı ya da diğerk bir ifadeyle bunlara dair hükümlerin ictihâdî olduğudur. Ayrıca diğerk bir açıdan muhaddisler ve fukahâ arasında meseleye bakış yani hadis kabul şartları hatta taksimlerinde bile farklılık olduğu unutulmamalıdır. Muhaddisler bir hadisin sahih olabilmesi için hemen hemen beş şartta ittifak ederken, fakîhler ve usulcüler râvînin müteyakkız olmakla beraber âdil olmasını da şart koşmuşlardır. Onlar hadisçilerin illet kabul ettiği şeyleri ise kendi usullerinde aynı şekilde değerlendirmemişlerdir¹⁹⁵.

Metot itibariyle iki disiplin arasında bazı farklılıklar olsa da dile getirilen prensipler adalet ve zabt üzerinde ittifak edildiği yönündedir.

Adâlet; müslüman, âkil (mümeyyiz), bâliğ (mükellef), takvâ ve mürüvvet sahibi olma ve kişiliğini zedeleyecek manevî ve ahlakî durumlardan kaçınmayı kapsar.¹⁹⁶

Zabt ise râvînin tahammül ettiği bir rivayeti, değişiklik yapmaksızın muhafaza etmesi ve hocasından aldığı gibi nakletmesi demektir.¹⁹⁷

İbn Hacer beşi adâlet beşi ise zabtla ilgili olmak üzere on cerh sebebini ağırdan hafife doğru şöyle sıralamıştır:

- ı) Kizbü'r-râvî (mevzû)
- ii) İttihâmu'r-râvî bi'l-kizb (metrûk)
- iii) Kesretü'l-galat (münker)
- iv) Fartu'l-gafle (münker)
- v) Fısku'r-râvî (münker)
- vi) Vehm (muallel)
- vii) Muhâlefet (münker, müdrec, maktûb, muzdarib, musahhaf-muharref)
- viii) Cehâlet (mübhem)
- ix) Bid'at (râvînin durumuna göre maktûl-merdûd)
- x) Suü'l-hıfz (şâz/ muhtelit râvînin durumuna göre maktûl-merdûd)¹⁹⁸

¹⁹⁵ İbn Dakiku'l-İd, İktirah, s. 186-187. Hanefi fıkıhçıların sünnet taksimi de muhaddislerden farklı olarak mütevatir, meşhur ve ahad şeklinde üç kısımdır; bk. Zekiyyüddin Şaban, Usulü'l-Fıkh (İslam Hukuk İlminin Esasları), trc. Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 75.

¹⁹⁶ Hafîb, Kifâye, I, 229-265; Aydınli, Abdullah, "Adalet", DİA, I, 344; a.mlf., Hadis İstılahları, s. 14; İtr, Nureddin, Usulü'l-cerh ve't-ta'dil ve ilmü'r-ricâl, Dâru'l-Yemâme, Dımaşk 1422/2001, s. 41, 66.

¹⁹⁷ Koçyiğit, Hadis İstılahları, s. 466; Erul, Bünyamin, "Zabt", DİA, XLIV, 61; İtr, a.g.e., s. 70.

Biz burada ifade edilen prensiplerden ilgili olanları bir arada olmak üzere adâlet ve zabta dair beşer özelliğe yer vereceğiz. Bunlardan birinde eksiklik olması, râvinin güvenilirliğinin olumsuz etkilenmesinden ortadan kalkmasına kadar farklı etkilere sahiptir. Söz konusu prensipler râvîyle alakalı olurken, bunlardan başka manayla rivayet ve rekâket gibi mervîyle alakalı olan bazı kâideler de bulunmaktadır.

Râvî veya rivayetle ilgili bu kriterlerden birinin yokluğu genel olarak hadise, özel olarak ise teferrüdün vâki olduğu rivayetlere şüpheyile yaklaşılmaya neden olacaktır. Hadis nakleden kimse adâlet ve zabt gibi iki vasfı cem edip sika olsa¹⁹⁹ bile bazı durumlarda zayıf kabul edilecek ve rivayetine mesafeli yaklaşılabilecektir.²⁰⁰

Mukaddime kabilinden verilen bu genel bilgilerden sonra, tezimizin ikinci bölümü, başlıca üç kısım halinde düzenlenmiştir. İlk olarak râvîyle alakalı temel prensipler olan adâlet, rivayetin kabulünde dile getirilen zabt ve son olarak bunları tamamlayıcı nitelikteki diğer bazı esasların yer aldığı bir üçüncü başlığa yer verilmiştir.

I. ADÂLET

Metâin-i aşere şeklinde maruf olan ve râvîlerin tan edilmeleri sebebiyle, rivayetin sıhhati için cerh tadil araştırmasında kendilerinden sâlim olmaları gerekli olan adâlet ve zabta müteallık bazı noktalar mevcuttur. Bunlardan adâlet; kizbu'r-râvî, ittihamu'r-râvî bi'l-kizb, cehâlet, fisk ve bid'at olarak ifade edilen beş özelliiktir.²⁰¹ Bunlardan herhangi birini taşımak veya biriyle itham edilmek sika muhaddisler için tenkide sebep olurken, illetli sayılan rivayetlerinin kabulünde engel teşkil eden unsurlar kabul edilmiş ve kendilerinin zayıf sayılmalarına neden olmuştur.²⁰² Biz burada her biri müstakil bir şekilde çalışılabilecek hadis için red sebebi olan tan noktalarını, teferrüde ilişkileri bağlamında ele almaya çalışacağız.

---

¹⁹⁸ İbn Hacer, **Nüzhëtü'n-nazar**, s. 88-105; Çakan, **Hadis Usulü**, s. 93-96.

¹⁹⁹ Sika vurgusu ve anlamı için bk. Zehebî, **Mûkızâ**, s. 67-68 ve dn: 3 (tahkik edenin notu).

²⁰⁰ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, s. 552-710 (Bazı vakitlerde, yerlerde, hocalardan rivayetlerinde zayıf sayılan sika râvîler).

²⁰¹ Koçyiğit, **Hadis Usulü**, s. 84-93.

²⁰² İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, II, 552- 710.

A. Kizb-İttihâm

Hız. Peygamber'e (s.a) söylemediği veya yapmadığı bir Şeyi isnad etme anlamında kullanılan kizb²⁰³ râvînin âdil sayılmaması için temel sebep olarak münekkidler tarafından Őiddetle tenkid edilmiş ve rivayet eden için cerh sebebi sayılmıştır. Nitekim, Abdullah b. Mübârek "yalancının cezası sıdkının kabul edilmemesidir" derken Süfyân es-Sevrî de "kim hadiste yalan söylese sapıtmıŐtır" diyerek²⁰⁴ kizbin yani yalanın muhaddisler nazarındaki olumsuzluğuna işaret etmişlerdir. Ayrıca hadiste yalan söyleyen kezzâb râvî cerh mertebelerinin birinci sırasında zikredilmiştir.²⁰⁵

Hadis rivayeti dışındaki konularda yalan söylediği görülen bir râvînin, hadis rivayetinde de yalan söyleyebileceği düşünülerek nakillerine karşı önlem alınması demek olan ittihâmü'r-râvî bi'l-kizb,²⁰⁶ tâbir-i câizse kizbin kardeşi olarak düşünülebilir.

Tirmizî'nin "(yalancılıkla) itham edilen kimselerden nakledilen hadis...yalnızca o kimse tarikiyle bilinirse onunla ihticâc edilmez"²⁰⁷ ifadesinde red sebebi olarak dile getirilen ittihamı, Müslim "ehli hadis veya onların çoğuna göre müttehem kimselerden nakledilen hadisleri biz tahrîc edecek değiliz" ifadesiyle zemmetmiŐ²⁰⁸ ve adeta sika râvîlerle itham edilenlerin ayırt edilmesinin muhaddisin görevi olduğunu vurgulamıştır. İttihâmü'r-râvî bi'l-kizb de kizb gibi Şiddetli bir cerh sebebi olarak kabul edilmiştir.²⁰⁹

B. Fısk

Fısk, râvînin söz ve iŐlerinde -küfür derecesini bulmamak Şartıyla- dinin emirlerine uymayıp yasaklarından sakınmadığının sâbit olması²¹⁰ veya râvînin büyük

²⁰³ Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 152.

²⁰⁴ Hatîb, **Kıfaye**, I, s. 297. Yalanın zemmiyle ilgili müstakil bir çalışma için bk. İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, **Zemmü'l-keziib** (mevsûatu'l-İmâm İbn Ebi'd-Dünyâ içerisinde), thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1429/2008, V, 199-226.

²⁰⁵ Sehâvî, **Fethü'l-muğis**, II, 289.

²⁰⁶ Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 143.

²⁰⁷ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 74.

²⁰⁸ Nevevî, **Minhâc** (mukaddimetü Sahihi Müslim), I, 55.

²⁰⁹ Sehâvî, **Fethü'l-muğis**, II, 290 (Sehâvî'ye göre fısk, serikatü'l-hadis'ten sonra dördüncü sırada bir cerh sebebidir).

²¹⁰ Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 296; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 112.

günah işlemesi, küçük günahta ısrar etmesi diye tarif edilir.²¹¹ Fâsık olan kimse, râvînin adâlet vasfı içerisinde değerlendirilen takva niteliğini hâiz değildir. İtikad bakımından küfür veya bu dereceye varmayan râvînin -itikad bakımından- sapıklığa düşmesi anlamında bidat demek olan fisk, amelde Hz. Peygamber'e (s.a) kasden yalan isnad etmek anlamına gelen kizb kavramıyla eş anlamlıdır.²¹²

İbn Hibbân, rivayetinde sadûk olsa bile fiskını açığa vuranların nakilleriyle ilgili, “fâsık âdil olmaz ve cerh edilmemek için önemli olan adâlet vasfını yaralayan kimsenin sıdkına güvenilmez gerekçesiyle” dolayısıyla fisk sahibi kimse cerhedilen zayıf râvîler kapsamında değerlendirmiştir.²¹³

Hadis usûlünde fisk ile nitelenen râvîlerin rivayetleri ise münker kabul edilmiştir.²¹⁴

C. Bidat

Bidat, Hz. Peygamber'den (s.a) sonra dinde ortaya çıkan ve dini bir dayanaktan yoksun sünnete aykırı olan şey, buna inatla değil bir çeşit şüphe ile inanmak²¹⁵ anlamında kullanılır. Kendisine nisbet edilen râvî için bu durum, bid'at ehlinden (mübtedi') sayılarak ta'n edilmesine sebep olmuştur.

İbn Hibbân ircâ, rafz gibi mezhepleri benimseyen kimselerle ilgili, sika olup gerekli şartları sağladıklarında rivayetleriyle ihticâc edildiğini, ancak bidat mezheplerine davet ettiklerinde bunu yapan sika imamların naklettiklerini ihtiyaten terk etmenin doğru olduğunu ifade etmiş ve rivayetlerin kabulünde prensibinin, böyle kimselerin hadislerini doğrudan almak veya tamamen terk etmemek olduğu ifade etmiştir.²¹⁶

²¹¹ Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 80; Aşıkcutlu, Emin, “Fısk”, **DİA**, XIII, 38.

²¹² En şiddetli cerh sebebi olan kizbu'r-râvî, adâletle ilgili red sebeplerinin başında zikredilmiş küfür, muhatap müslüman râvî olduğu için konu dışında ve bid'at meselesi ise birazdan bid'atu'r-râvî başlığında açıklanacaktır, bk. Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 296; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 89. Ayrıca râvide fisk şartı, “Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse doğruluğunu araştırın (Hucurat 49/6)” ayeti istidlal edilerek aranır.

²¹³ İbn Hibbân, **Kitabu'l-mecrûhîn**, I, s. 79.

²¹⁴ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 92; Çakan, İsmail Lütfi, **Hadis Usûlü**, İstanbul 2007, s. 94.

²¹⁵ İbn Hacer, **Nüzhe**, s. 88; Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 41.

²¹⁶ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, **Sahîhi İbn Hibbân bi-terfîhi İbn Balabân**, thk. Şuayb el-Arnaûd, Beyrut 1418/1997, I, 160.

İbn Hibbân bu kriterde A'meş, Katâde gibi imamları örnek vererek hadiste imam olan bu gibi kimselerin -sırf yukarıda ifade edilen mezhepleri benimsediği için- rivayetlerini terk edersek, bu durum elimizde çok az sünnetin kalmasına belki de silinip yok olmasına neden olurdu gerekçesinden hareket etmiş,²¹⁷ Zehebî ise bidat sahibi râvî nasıl âdil olur sorusuna verdiği cevapta bid'atı, suğrâ ve kübrâ şeklinde ikiye ayırmıştır. İki çeşit bidatı, suğra kısmında yer alan râvîlerin hadisleri reddedilse sünnetin büyük kısmı yok olurdu diyerek kübrâdan tafsil etmiş²¹⁸ ve bununla da muhtemelen bidati suğrâ olan kimselerin hadislerinin alınması gerektiğini ihsas etmek istemiştir.

İbn Hacer bidatı, küfre götüren ve fıska sebep olan şekilde ikiye ayırmıştır. Küfre götürenin ittifakla kabul edilmediği, fıska sebep olanda ise mutlak kabul ve mutlak red şeklinde iki farklı görüşün bulunduğunu; ancak tercihe şayan olan ve kabul gören kanaatin, kendi bidatına davet eden veya bidatını takviye eden kimsenin -tek başına- rivayetlerinin reddedilmesi görüşü olduğunu belirtmiştir.²¹⁹ Zehebî bu reddin, bidat-ı kübrâya nisbet edilen kimseler için geçerli olduğunu çünkü onların şiarı yalan, takiyye ve nifaktır sözleriyle açıklamıştır.²²⁰

D. Cehâlet

Cehâlet, bir kimsenin şahsının yani kim olduğunun veya cerh-ta'dil yönünden durumunun ne olduğunun bilinmemesi olarak tarif edilir.²²¹ Râvînin ya zâtı ya da hâli mechûl olur, bu durum iki sebebe dayanır ve mechul oluş birkaç derecedir:²²²

a) râvî isim, künye, lakap, sıfat, meslek veya neseb gibi bir özelliğiyle meşhur olur ve meşhur olduğu bu vasıflardan başka bir şeyle zikredilir. Bunun neticesinde râvî başka birisi zannedilir ve o, bu durumda mechûlu'l-hâl olur.

b) râvî hadis rivayetinde mukillûndan olur ve kendisinden çokça rivayet edilmez.²²³

²¹⁷ A.yer

²¹⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl**, thk. Muhammed Rıdvân Araksûsî, Beyrut 1430/2009, I, 49 (Ebân b. Tağlîb'in tercemesi).

²¹⁹ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 102-104; Aliyyü'l-Kâri, **Şerhu's-Şerh**, s. 521-532.

²²⁰ Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 49-50.

²²¹ Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 46; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 65.

²²² İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 99-102; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 319-326.

²²³ Konuyla ilgili olarak Kendisinden yalnızca bir râvînin rivayette bulunduğu kimse ve rivayet anlamına gelen vuhdân bahsine "Ferd-Vuhdân İlişkisi" başlığı altında yer verilmişti.

Râvînin cehâleti üç şekilde incelenir:

1. - mübhem; isim, künye ve lakab belirtilmeksizin “fûlân, şeyh, racûl” gibi açık olarak zikredilen kimse.²²⁴

- muaddel-mübhem: râvînin “sika haber verdi” şeklinde ta’dil ettiği ancak bilgisini tam vermediği kimse.²²⁵

ii. mechûlu’l-ayn: ismi verilse de kendisinden bir kişinin rivayette bulunduğu kimse.

iii. mechûlu’l-hâl-mestûr: kendisinden ismini açıklayarak iki veya daha fazla râvînin nakilde bulunduğu kimse.²²⁶ İbnü’s-Salâh mestûru, zâhiren âdil olup bâtmî adâleti bilinmeyen kimseler için kullanmıştır.²²⁷

Râvîsinin mechûl oluşunu ifade eden bu üç grupta yer alan kimselerin rivayetlerinin kabul red açısından durumunu kısaca şöyle ifade edebiliriz:

Mübhem olan râvînin ismi açıkça belirtilmedikçe rivayeti kabul edilmez, mechûlu’l-ayn olan râvînin durumu da böyledir. Ancak aynı mechûl olan râvîde, sahih görüşe göre tek kalan râvîden başkası veya ehil olduğu takdirde teferrüd eden râvînin sika kabul etme şartı aranır. Mechûlu’l-hâl ve mestûr râvînin rivayetlerinin kabulünde ihtilaf olsa da cumhur red taraftarıdır;²²⁸ ancak mestûr râvîyle ilgili mutlak kabul ya da red yerine durumunun anlaşılmasına bağlı olarak karar verilmesi şeklinde bir görüş de mevcuttur.²²⁹

Hadisi yalnız bir cihetten bilinen râvîyi mechûl olarak tarif eden ehli hadis, bu cehâletin izalesi için mechûl râvîden iki veya daha çok sayıda kimsenin rivayetini, alt sınır olarak şart koşmuştur.²³⁰

Teferrüd eden râvînin bu maddelerden herhangi birisiyle ta’n edilmesi onun adâletine zarar verecek ve rivayetlerinin kabulüne engel teşkil edecektir.

²²⁴ Mübhem râvî, isminin açıkça geçtiği başka tarîklerle bilinir ve konuyla ilgili mübhemât şeklinde hadis edebiyatında müstakil literatür oluşmuştur, bk. Kettânî, **Hadis Literatürü**, trc. Yusûf Özbek, s. 248-249.

²²⁵ Kabulüyle ilgili farklı görüşler vardır, bk. İbn Hacer, **Nüzhetu’n-nazar**, s. 101.

²²⁶ Râvînin mechûl oluşuyla ilgili üç tanım için bk. a.mlf., **a.g.e.**, s. 101-102; Abdullah Sirâcuddîn, **Şerhu’l-Beykûniyye**, s. 131-135; Tahhân, **Teyisîr**, s. 119.

²²⁷ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 112.

²²⁸ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 101-102; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 111-112; Suyûtî, **Tedribu’-râvî**, I, 478-480.

²²⁹ Kabul, red ve tafsil şeklindeki görüşler için bk. İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 101; el-Hızır, Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman, **el-Hadîsu’z-zaîf ve hükmu’l-ihcâci bihi**, Riyad 1426, s. 177-178.

²³⁰ Hatîb, **Kifâye**, I, 244/146.

Râvî için rivayetlerinin kabulünde dikkat edilmesi gereken, tenkidine sebep olabilecek diğer bir konu zabt ve bu çerçevede meydana gelebilecek bazı hususlardır.

II. ZABT

Zabt, bir kimsenin öğrendiği hadisi başkasına nakledinceye kadar olduğu gibi koruyabilmesidir.²³¹ Bu özelliğe sahip olan yani müteyakkız olan, ezberden rivayet edecekse onu ezberleyen (zabtu's-sadr), kitabından rivayet edecekse -her türlü tahrifattan- onu koruyan (zabtu'l-kitâb), manayla rivayet edecekse manayı bozacak şeyleri bilen râvîye zâbıt denir.²³²

Rivayette hıfz bakımında hatası az olan râvînin zabtı tesbit edilirken,²³³ öncelikle rivayetleri zabt ve itkan vasfıyla tanınan sika râvîlerin rivayetleriyle mukayese edilir ve neticede -mana bakımından olsa bile- rivayetleri sika kimselerin rivayetleriyle genelde uyum gösterir, nadiren onlara muhalefet ederse, mukabele sonucu hadisleri böyle olan râvînin zâbıt olduğu anlaşılır. Ancak sika râvîlere muhalefeti -yani hata ve vehemi- çok olursa zabtının yerinde olmadığı anlaşılır ve hadisleriyle ihticâc edilmez.²³⁴

Zabtlı ilgili bu genel değerlendirme mutlak olup, tek kalan râvînin durumu da bu çerçevede değerlendirilebilir. Nitekim İbn Receb (v.795/1393) ; itham edilen, gafleti veya çokça hatası sebebiyle zayıf kabul edilen râvî tarafından nakledilen hadis yalnızca onun tarîkinden maruf olursa bununla ihticâc edilmez²³⁵ veya gâfil olan ve çokça hata eden râvînin rivayetiyle meşgul olunmaz²³⁶ diyerek bazı muhtemel zabt kusurlarını dile getirmiş ve bunlarla malul olan kimsenin hadislerinin kabul ve red keyfiyetini açıklamıştır

Kesretü'l-galat, fartu'l-gafle, vehim, muhâlefetü's-sikât ve sû'ü'l-hıfz gibi zabt eksiliğini ifade eden beş özellikten²³⁷ herhangi birisiyle itham edilen kimselerin hadisleri, merdûd sayılır dolayısıyla teferrüd ettikleri rivayetler de kabul edilmez.²³⁸

²³¹ Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 335; Erul, Bünyamin, "Zabt", **DİA**, XLIV, 61.

²³² Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, II, 156-157; İtr, **Menhec**, s. 80; Çakan, **Hadis Usulü**, s. 78-79.

²³³ Râvîde adâlet ve zabt vasıfları birleşirse hadisleri amel edilmeye elverişli olur. Çoğunluğun güvenilir kabul edip zayıf saymadığı râvî sika kabul edilir. Ancak sika, hata yapmayan ve yanılmayan kimse değildir; çünkü yalnızca masum olan kimseler bundan sâlim olurlar, bk. Zehebî, **Mûkızâ**, s. 78.

²³⁴ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 106; Suyûtî, **Tedrîbu'r-râvî**, I, 462-463.

²³⁵ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 72.

²³⁶ A.mlf., **a.g.e**, I, s. 78.

²³⁷ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 87-88; Koçyiğit, **Hadis Usulü**, s. 93-97.

Biz her biri hakkında müstakil çalışma yapılabilecek bu tenkid noktalarını, râvînin rivayetinde tek kalması diğer bir ifadeyle teferrüdü çerçevesinde tez sınırını gözeterek sırasıyla ele alacağız.

A. Fuhşu'l-Galat

Kesretü'l-galat da denilen bu zabt kusuru, râvînin yanlışlığı doğrusundan çok veya yanlışlığı doğrusuna eşit olacak şekilde çokça hata yapması anlamına gelir.²³⁹ Hatanın farklı sebepleri vardır, bunlardan bazıları râvînin hafıza zayıflığı, bilgi eksikliği, Arap dilindeki yetersizliği, rivayet konusundaki gevşeklik ve dikkatsizliği, fizikî veya psikolojik kusuru, olumsuz çevre şartları, rivayeti yanlış anlamasından kaynaklanır.²⁴⁰

Hatîb'in, Süfyân-ı Sevrî tarîkiyle naklettiği neredeyse hiçbir insan hatadan kurtulamaz; kişinin hıfzı ağır basıyorsa hata etse bile zâbıt-hâfız sayılır, hatası ağır geliyorsa -rivayetleri- terkedilir²⁴¹ ifadesinde açıkça görüleceği üzere az yapılan hata, nisanla malul beşerin bundan beri olamayacağı düşüncesiyle bu kapsamda kabul edilmemiştir. Ancak râvînin hatası çok olursa, -teferrüd edip etmemesine bakılmaksızın mutlak olarak- hadisi kabul edilmez ve terk edilir.²⁴²

Fâhişu'l-ğalat olan kimsenin hadisi münker hadisin tarifinde muhâlefet kaydını şart koşmayanlara göre münker kabul edilir.²⁴³

B. Kesretü'l-gafle

Gaflet, kişinin uyanıklık ve muhafaza eksikliğinden kaynaklanan yanlış²⁴⁴ şeklinde tarif edilen, rivayette hıfz ve itkana mâni, râvînin cerhine yol açan dikkatsizlik

---

²³⁸ A.mlf., **Hadis Usulü**, s. 84; Mücîr el-Hatîb, **Medâru'l-İsnâd**, I, 489. Ayrıca adâlet ve zabt sıfatları klasik hadis usûlü kitaplarında "Rivayetin Kabul ve Red Bakımından Bilgisi" başlığı altında ele alınmıştır, bk. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 106-106; Nevevî, **İrşâdu tullâbi'l-hakâik**, s. 109-110.

²³⁹ Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 83.

²⁴⁰ Polat, Selahaddin, "Galat", **DİA**, XIII, 300.

²⁴¹ Hatîb, **Kifâye**, I, s. 345; İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 110. Her iki müellif hatası çok olan kimsenin hadisinin reddedileceği, kendisiyle ihticâc edilemeyeceğini ifade eden müstakil başlıkla konuyu ele almışlardır, bk. Hatîb, **Kifâye**, I, s. 344-426; İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 109-114. Ayrıca erken dönemden itibaren konuyla ilgili müstakil eserler telif edilmiştir. Bir örnek olarak Hattâbî'nin *Islâhu ğalati'l-muhaddisîn* adlı eseri zikredilebilir, bk. Kettânî, **Hadis Literatürü**, trc. Yusuf Özbek, s. 242 dn. 19.

²⁴² İmam Şâfiî'nin kabul edilmez görüşü için bk. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 110; Abdurrahman b. Mehdî'nin "reddedilir" kanaati için bk. Hatîb, **Kifâye**, I, 344. Ara cümle tarafımızdan eklenmiştir.

²⁴³ İbn Hacer, **Nüzhetu'n-nazar**, s. 91.

demektir.²⁴⁵ Bu durumdan muztarib olmayan çok az kimsenin bulunması nedeniyle, mücerred gaflet ta'n sebebi olmayıp, kesretle kayıtlanmıştır.²⁴⁶

Gaflet; hastalık, fizikî şartların elverişsizliği, ihmalkârlık, dikkatsizlik, irsâl yapma ve hadisine başka bir şey katma ya da farklı sebeplerden kaynaklanabilir.²⁴⁷

Müsamaha sınırını aşan yani aşırı gaflet, râvînin zabt sıfatını ortadan kaldıracığı için böyle râvîlerin rivayetleri, merdud kabul edilmiştir.²⁴⁸ Yukarıda ifade edildiği gibi hadis ehline göre gâfil olan ve çokça hata eden râvînin rivayetiyle meşgul olunmaz²⁴⁹ Ayrıca bu durumda rivayetinde tek kalan râvînin ilgili rivayeti, yukarıda râvînin zabt tesbiti yapılırken ifade edildiği gibi sika kimselerin rivayetleriyle karşılaştırarak isabet edip etmediğine bakılır ve bunun sonucunda naklettiği hadisle alakalı bir sonuca varılabilir.

C. Muhalefet

Zayıf ya da güvenilir bir râvînin kendisinden daha iyi durumda olan kimse(ler)e aykırı rivayette bulunması muhalefettir.²⁵⁰ Hadis usûlü konularından birçoğuyla ilişkili bir zabt kusuru olan muhalefet, muhalefet eden râviye izâfetle “muhâlefetü'r-râvî”, kendisine muhalefet edilen râviye nisbetle “muhâlefetü's-sika” adını alır.

Muhalefet çeşitli şekillerde gerçekleşir, râvinin sika veya zayıf oluşuna göre muhalif olan rivayet ve kendisine muhalefet edilen rivayet farklı isimler alır. Bunlar:

1) Zayıf râvinin güvenilir râviye muhalefet etmesi durumunda muhalif rivayete “münker”, muhalefet edilen rivayete “ma'rûf” denir.

ii) Güvenilir bir râvinin kendisinden daha güvenilir râviye muhalefet etmesi halinde ise muhalif rivayet için “şâz”, muhalefet edilen rivayet için “mahfûz” terimleri kullanılır.

---

²⁴⁴ Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, **Basâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz**, Beyrut t.s, IV, s. 140.

²⁴⁵ Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 296.

²⁴⁶ Aliyyu'l-Kâri, **Şerhu's-Şerh**, s. 432.

²⁴⁷ Polat, Salahattin, “Gaflet”, **DİA**, XIII, 285; Abdulkerim el-Hızır, **el-Hadisü'z-zaîf**, s. 186.

²⁴⁸ Hatîb Bağdâdî konuyla ilgili ulemanın red görüşlerine yer verdiği “raddü hadisi ehli'l-gafle” başlığıyla müstakil bir bölüm açmıştır, bk. Hatîb, **Kifâye**, I, s. 352-353; İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 78; Koçyiğit, **Hadis Usulü**, s. 93.

²⁴⁹ A.mlf., **a.g.e**, I, s. 78.

²⁵⁰ Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 264; Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 204.

Muhalefet kimi zaman râvînin değil, rivayet ettiği hadisin isnadında meydana gelen değişikliğe göre farklı isimler alır. Bunlar:

1) Râvînin bir hadisin senedinde herhangi bir değişiklik yapması sebebiyle aynı hadisin daha güvenilir râvîlerden gelen isnadına muhalefet ettiği hadise “müdreçü’l-isnâd” denir.

ı) Râvînin isnadda bulunan râvîleri takdim-tehir etmesi, mesela; Kâ‘b b. Mürre adının Mürre b. Kâ‘b şeklinde okuması veya meşhur olan bir râvînin aynı tabakadan başka bir râvîyle değiştirilmesi, örneğin; Sâlim’in rivayeti olarak meşhur olan bir hadisin Nâfi‘den nakledilmesi şeklinde muhalefetin meydana geldiği hadise “maklûbu’l-isnâd” denir.

ıı) Râvînin muttasıl bir isnadın arasına hatayla yabancı bir râvî(ler) eklediği hadise “mezîd fî muttasılı’l-esânîd” denir.

Muhalefet kimi zaman da rivayet edilen hadisin metninde meydana gelir ve farklı isimler alır. Bunlar:

1) Râvînin bir hadisin metnine o hadiste olmayan bir ifade ilave etmesi veya mevkuf bir hadisin merfû‘ olarak rivayet edilmesi sebebiyle meydana gelen muhalefetin olduğu hadise “müdreçü’l-metn” denir.

ı) Râvînin metinde yer alan bazı ibareleri takdim-tehir etmesi neticesinde meydana gelen muhalefetin gerçekleştiği hadise “maklûbu’l-metn” denir.

Sened veya metinde görülen muhalefet, bazen da hem sened hem de metinde karşımıza çıkar ve farklı isimlerle ifade edilir.

1) Birbirine zıt oldukları halde birini diğerine tercih etme imkânı olmayan veya birbirine benzer ancak araları uzlaştırılmayacak kadar farklı târîklerle rivayet edilen hadise “muztarib” denir.

1) Muhalefet, metin veya senedde geçen kelimelerden bir veya birkaçında harf, nokta veya hareke değişikliği kelimenin aslı korunarak hattın şekli bozulmadan yapılır ve bu değişiklik noktaya nisbetle olursa “musahhaf”, hareke ve harfe (şekl) nisbetle olursa “muharref” ismini alır.²⁵¹

---

²⁵¹ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar**, s. 93-96; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 299-317; Tânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, **Kavâid fî ulûmi’l-hadîs**, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut 1428/2007, s. 39-45; Koçyiğit, **Hadis Usulü**, s. 94-95; Aşikkutlu, Emin, “Muhalefet”, **DİA**, XXX, 402-403; Abdülkerim el-Hızır, **el-Hadisü’z-zâif**, s. 191- 225. Burada yer verilen kaynaklardan derlenen, muhalefet başlığı altında yer alan

Yukarıda ifade edildiği üzere muhalefet, hadiste meydana geldiği yere göre farklı isimler alır. Bunlar; müdrec, maktûb, el-mezîd fî muttasılı'l-esânîd, muztarib, musahhaf ve muharref isimleriyle anılan ve birçoğu aynı zamanda râvîde cerhı gerektiren hallere göre zayıf hadis çeşitlerinden kabul edilen bu hadis nevelerinin tamamında ortak unsur, bir açıdan muhalefet etmiş olmalarıdır.

Muhalefet, genellikle râvînin dikkatsizlik, hatası, hafıza zayıflığı neticesinde meydana gelir ve onun için zabtını ortadan kaldıran cerhı sebebi olur. Dolayısıyla o râvî mecrûh, tek başına muhalif olarak rivayet ettiği hadis münker kabul edilir ve muhaddisler nezdinde şüpheli olan bu rivayeti zayıf kabul edilerek reddolunur.²⁵² Çünkü adâlet ve zabt gibi râvîde bulunması gereken şartları yerine getirmeyen kimsenin naklettiği makbul hadis şartlarından yoksun olan hadis, zayıf kabul edilir.²⁵³ Bu şartlardan birden fazlası bulunmazsa zayıflık daha şiddetli olur.

Teferrüdle yakın ilişkili belki en önemli ve bir o kadar dikkat gerektiren konu, muhalefet meselesidir. Çünkü âlimlerin konuyla ilişkili görüşleri farklılık arzeder, dolayısıyla göreceli olan muhalefetin sınırını ve mahiyetini belirlemek oldukça zordur. İbn Hacer muhalefete, şâz ve münker hadisle ilişkisi çerçevesinde yer vermiş ve ziyâdetü's-sika meselesini açıklarken münâfi olup olmamasına göre temas etmiştir. Ayrıca on cerhı sebebini açıklarken bu ifadeyi kullanmış ve muhtemelen muhtevasını konular içerisinde verdiği düşüncesiyle muhalefetin müstakil olarak tarifini yapmamıştır.²⁵⁴

Teferrüd eden râvî için muhalefet çerçevesinde birkaç ihtimal söz konusu olur. Tek kalan râvî ya diğer râvîlere muvâfık veya muhâlifdir.

a) Tek kalan râvî, diğer râvîlere muvafık olduğunda belde halkından tek rivayet etme veya diğer ferd çeşitleri gibi o zaman ferdiyeti nisbî olur. Sıhhat şartlarını taşıyorsa sahih-makbul kabul edilir.

b) Teferrüd eden râvî, diğer râvîlere muhalefet ediyorsa -ve rivayetinde sıhhat şartları tam değilse- bu durumda yukarıda ifade edildiği üzere naklettiği haber zayıf

---

hadis çeşitlerinin teferrüdle ilişkilerine “Ferd Hadisle İlişkili Kavramlar” başlığı altında tez sınırları çerçevesinde yer verilmişti.

²⁵² Aşıkutlu, “Muhalefet”, **DİA**, XXX, 403

²⁵³ İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 286; Çakan, **Hadis Usûlü**, s. 131.

²⁵⁴ Şâz ve münker, ziyâde, metâin-i aşere hakkında kullanımı için sırasıyla bk. İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 72-68-88-93.

hadis çeşitleri arasında sayılır. Rivayet, muhalefetin keyfiyetine göre müdrec, maktûb, el-mezîd fî muttasılı'l-esânîd, muztarib, musahhaf ve muharref gibi farklı isimler alır.

Son seçeneği diğer bir itibarla şöyle açıklayabiliriz: Muhalefet, tarîkleri birden çok olan (teaddüd) rivayetler için söz konusu olur ve bir râvî muhalefet ederek herhangi bir açıdan diğer râvîlerden ayrılır yani tek kalır. Bu durumda iki ihtimal söz konusu olur; tek kalan râvî muhalefet ettiği teferrüdünde ya mutlak olarak veya başka bir râvî/râvîlere müşareket ederek yani nisbî olarak tek kalmıştır. Her iki ihtimalde farklı isimler alan haberin sıhhat şartlarını taşıyıp taşımadığına, râvî ve rivayetin durumuna zabtın en önemli basamağı olan sebr yani râvînin söz konusu rivayetini sika olan diğer râvîlerin rivayetleriyle karşılaştırılarak tesbit edilmesi neticesinde karar verilir.²⁵⁵

Muhalefet, hadis hakkında sıhhat değerlendirmesi yapan muhaddislerinin yanı sıra rivayetlerden hüküm çıkaran, tercihte bulunan fakihlerin de araştırması gereken bir konudur. Zira onlar, her ne kadar yöntem itibarıyla farklı kriterlere sahip olsalar da mesela ziyadetü's-sika, şâz, münker, mürsel, mevkûf gibi hadis ehlinin -ihtilaf ederek- üzerinde durduğu konular, hüküm verirken fıkıh ehlini de ilgilendirir. Dolayısıyla bu açıdan fıkıh ve hadis ilmi birbiriyle ilişkili olup, birbirini tamamlayan yapıdadır. Nitekim Râmeürmüzî bu durumu “hadis ile fıkıh birlikte oldukları zaman tekemmül eder, birbirinden ayrıldıkları zaman ise noksan kalır”²⁵⁶ diyerek hadis-fıkıh/rivayet dirayet bütünlüğünü vurgulamıştır.²⁵⁷ Muhaddislerin ele aldığı ve sıhhat durumunu belirlediği hadisler, amelî planda fakihin delil alanına girmektedir. Yani diğer bir ifadeyle hadis ehlinin belirli kriterlerden geçirecek sağlamlığını tespit ettiği rivayetler, fıkıh âlimleri tarafından kullanılmaya hazır olmaktadır. Buradan hareketle sıhhati onaylanan muhalif unsur fıkıh alanını da ilgilendirmektedir.

D. Vehim

Râvînin rivayetini doğru olduğu zannıyla, bazen öyle bazen şöyle yanlış şekilde tereddütlü rivayet etmesi²⁵⁸ anlamına gelen vehim, genel olarak râvînin kasıtlı

²⁵⁵ Abdulcevâd Hamâm, **Teferrüd**, s. 91-91 ve 122.

²⁵⁶ Râmeürmüzî, **Muhaddisu'l-fâsil**, s. 161. فإنهما يكملان إذا اجتمعا ينقصان إذا افترقا

²⁵⁷ Fıkıh hadis bütünlüğüyle ilgili iki çalışma için bk. Güler, Zekeriya, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet Dirayet Bütünlüğü”, **İLAM Araştırma Dergisi**, I/ 2 (1996), s. 113-132; Avvâme, Muhammed, **Eserü'l-hadîsi's-şerîf fî ihtilâfi'l-eimmeti'l-fukahâ**, Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yüsr, Cidde 1430/2009.

²⁵⁸ Aydın, **Hadis Istılahları**, s. 329; Yücel, Ahmet, **Hadis Usulü**, İstanbul 2012, s. 107.

olmaksızın hata yapması²⁵⁹ şeklinde ifade edilebilir. Râvîde zabt vasfını zedeleyen vehim, onun için cerh sebebi olabilir; ancak râvînin hatası savabından fazla olmadıkça bu durum onun bütün rivayetlerini reddetmeyi gerektirmez. Nitekim bu husus Abdurrahman b. Mehdî tarafından “ rivayetinde vehme düşen fakat doğrusu fazla olan kimsenin hadisi terk edilmez, vehme düşen ve bu zuhûlü rivayetlerinde ağır basan kimsenin hadisi alınmaz” şeklinde ifade edilmiştir.²⁶⁰

Vehimden maksad, râvînin, mürsel veya munkatı olan bir hadisi mevsûl, mevsûlü mürsel, merfû bir hadisi mevkûf olarak rivayet etmesi veya sika yerine zayıf râvî zikretmesi gibi isnadda, bir hadisin başka bir hadise katılması gibi metinde yanılması demektir.²⁶¹ Bu durum hadislerin isnadlarına vâkıf, tetebbuu çok olan râvîler tarafından tarîkleri bir araya getirilerek bilinir. Vehim bulunan rivayetler “muallal” ismini alır.²⁶²

Vehim kusurunun tek kalışla yakın alakası vardır. Vehme düşen dolayısıyla bu sebeple teferrüd eden râvînin rivayetleri, hadis imamı tarafından maruf olmayacak ve -zabtın bilinme kaidesi olarak yukarıda ifade edildiği gibi- sika kimselerin rivayetlerine muhalefet edecektir.²⁶³ Ancak teferrüd durumunda sikanın rivayetiyle karşılaştırma imkânı olmayacağı için bu durum gizli kalabilir. Hâkim ferd hadisin üçüncü çeşidinde, “Mekke ehlinin Medine ehlinde veya Medine ehlinin Mekke ehlinde rivayette tek kaldığı hadisler” diyerek örnek verdiği böyle rivayetler için bulunması ve anlaması çok az olan bir tür ifadesini kullanmıştır.²⁶⁴

Bu durum çoğunlukla zayıf bazen de sika hatta hadiste imam kabul edilen râvîlerin rivayetlerinde görülür. Hadiste yer alan vehmi, muhalefetin bulunduğu bir örnekle şöyle açıklayabiliriz:

---

²⁵⁹ Erul, Bünyamin, “Vehim”, **DİA**, XLII, 616.

²⁶⁰ Hatîb, **Kifâye**, I, 344. Müellif konuyla ilgili “galatı çok olan, vehmi rivayetlerinde ağır basan kimsenin hadisleriyle ihticâc edilmemesi” başlığıyla müstakil bâb açmıştır.

²⁶¹ Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 397.

²⁶² İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 92; Çakan, **Hadis Usûlü**, s. 95. Ayrıca konuyla ilgili bk. “Ferd-Muallal İlişkisi” bölümü.

²⁶³ Râvînin kendisinden daha kuvvetli olan râvîye muhalefeti, söz konusu rivayetinde vehme düştüğünü gösterir, bk. İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 93 dn. 1.

²⁶⁴ Hâkim, **Marife**, s. 344. Hâkim'e göre ilelü'l-hadisın üçüncü cinsi de bu konuyla ilişkilidir, bk. a.mlf., **Marife**, s. 384-385. Farklı şehirlerde(muhtelifü'l-emsâr) bulunan kimselerin vehimden kaynaklı hatalı rivayetlerinin bulunduğu ifade edilmiştir, bk. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, II, 602-620. Konuyla ilgili müstakil bir çalışma da yapılmıştır, bk. Vureykât, Abdulkerim, **el-Vehem fi rivâyati muhtelifi'l-emsâr**, Mektebetü Advâi's-Selef, Riyad 1420/2000.

Şu'be, Vâil b. Hucr tarîkiyle “Nebî (a.s) gayri'l-mağdûbi aleyhim ve la'd-dâllîn/fatihayı okuduktan sonra, âmîn dedi ve bunu alçak sesle söyledi”²⁶⁵ hadisini rivayet etmiştir.

Müslim, Şu'be bu rivayette sesini alçalttı ibaresinde hata ettiğini söylemiş ve Süfyân es-Sevrî > Vâil b. Hucr tarîkiyle doğru olan rivayetin “Nebî'nin (a.s) ve la'd-dâllîn dedikten sonra cehri/sesini yükselterek âmîn dedi”²⁶⁶ şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁷

Müslim ayrıca rivayetlerin tamamında Hz. Peygamberin (s.a) âmîni cehri olarak yapması şeklinde geldiğini söylemiştir.²⁶⁸

Şu'be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî'nin rivayetlerini inceleyen, ihtilafın vâki olduğu nakillerini karşılaştıran muhaddisler, -iki imam hakkında kısmen farklı görüşler serdetseler de- Süfyân'ı zabt ve hıfz bakımından Şu'be'ye tercih etmişlerdir.

Ebû Hâtim er-Râzî, Süfyân hakkında “İrâk imâmı, hıfz bakımından Şu'be'den üstün, ikisinin rivayetleri muhalif olduğunda Süfyân takdim edilir” derken, Ebû Zür'a “Süfyân hadis isnad ve metni hususunda Şu'be'den hıfz bakımından daha üstündür”, Ahmed b. Hanbel ise “Süfyân isnâd ve ricâl isimlerini hıfz konusunda Şu'be'den daha üstündür” şeklindeki sözleriyle Süfyân es-Sevrî'nin üstünlüğünü ikrar etmişlerdir.²⁶⁹

E. Sûü'l-Hıfz

Zabt kusuru olan sûü'l-hıfz, râvînin hadis rivayetinde yanlışları doğrularından çok veya hatasıyla doğrusu eşit olacak derecede hafızasının zayıf olması demektir.²⁷⁰ Hadis usulünde bir cerh sebebi kabul edilen bu zabt kusuru yani hâfıza zayıflığı veya bozukluğunun bulunduğu râviye, seyyü'l-hıfz denir.

Râvînin hatasının doğrusundan çok veya yanlışıyla doğrusunun eşit olmasıyla karar verilen hâfıza zayıflığı iki şekilde bulunabilir. Bunlar:

---

²⁶⁵ Tirmizî, Salât 73.

²⁶⁶ Ebû Dâvûd, Salât 174; Tirmizî, Salât 73.

²⁶⁷ Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, **et-Temyîz**, thk. Sâlih b. Ahmed b. Sâbit Deyyân, San'a 1430/2009, s. 65-67.

²⁶⁸ A.mlf., **a.g.e.**, s. 68. Sened ve metinde yer alan hata ve vehimden kaynaklanan illetin bulunduğu diğer bir örnek için bk. a.mlf., **a.g.e.**, s. 90-91.

²⁶⁹ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 178-179.

²⁷⁰ Aydınli, **Hadis Istılahları**, s. 289; Aliyyü'l-Kâri, **Şerhu's-Şerh**, s. 533.

a) râvîde sürekli bulunan (lâzımı olan) bir durum olabilir. Bazı âlimlere göre bu durumda bulunan râvinin rivayetine şâz denir. Buradaki şâz, daha önce temas edilen, hadis usûlünde mahfûza mukabil ve münkere kasım olan şâz değildir.²⁷¹

Böyle bir durumda, mütâbi bulunması gibi rivayetin kabulünü gerektiren bir karîne bulunursa rivayet alınır, kendisinden daha zâbıt birisine muhalefet etme gibi zayıf kabul edilmesine sebep olacak bir durum bulunursa rivayetleri reddedilir. Sıhhat veya zayıflığını tercih ettirecek bir karîne bulunamaz ve rivayette teferrüd edilirse, kabul noktasında tevakkuf edilir, bunun pratik sonucu ise reddir.²⁷² Ayrıca hâfiz olup tek kalan râvî, seyyü'l-hıfz ise teferrüdü dikkate alınmaz ve vehme düştüğüne hükmedilir.²⁷³

Yahya b. Yemân > Süfyân > Mansûr > Hâlid b. Sa'd > Ebû Mes'ûd tarikiyle rivayet edilen "ben kap dolusunca zemzem istiyorum" hadisi hakkında, Nesâî'nin tesbiti "bu zayıf bir haberdir; çünkü Yahya b. Yemân, Süfyân'ın ashabı olmaksızın bunda teferrüd etmiştir. Yahya'nın hadisiyle de sûtü'l-hıfzı ve çokça hata etmesi nedeniyle ihticâc edilmez" şeklindedir.²⁷⁴

F. İhtilât²⁷⁵

b) Râvîde sonradan sonradan meydana gelen hafıza fonksiyonlarının zarar görmesi demektir. Bu durum yaşlanma, hastalık, yoksulluk, yakını kaybetme, para çaldırma, başına bir felaket gelmesi, rivayet ederken kitaplarına dayanıyorsa kitaplarının yanması, kaybolması, çalınması ya da gözlerini kaybetmek gibi sebeplerle meydana

²⁷¹ Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 333. Bu isimlendirmenin şâzla ilgili garîb bir ıstılah olduğunu belirten şârihe göre, buradaki şâzdan maksad, hadisin herhangi bir vasıfla tek kalmasıdır, bk. Aliyyü'l-Kâri, **Şerhu's-Şerh**, s. 535; İbn Hacer şâz'ın sözlük anlamının münferid/tek kalmak olduğunu ifade etmiştir, bk. İbn Hacer, **Nüzhëtü'n-nazar**, s. 59.

²⁷² Mücîr el-Hatîb, **Medâru'l-isnâd**, I, 489-490.

²⁷³ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 723.

²⁷⁴ Nesai, Eşribe 8. Yahya b. Yeman'la ilgili; saduk, abid, çok hata yapar değerlendirmesi vardır, bk. Askalanî, Ahmed b. Ali İbn Hacer, **Takribu't-Tehzib**, thk. Muhammed Avvame, Cidde 1430/2009, s. 630 (7679).

²⁷⁵ Konuyla ilgili klasik hadis usul eserlerinde müstakil başlık açılmıştır, bazı örnekler için bk. İbnü's-Salah, **Ulumu'l-hadis**, s. 391-397 (ahir ömründe muhtelit olanların bilgisi); İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizi**, II, 555-601 (hadisleri bazı vakitlerde zayıf sayılan râvîler: muhtelitun); Sehabi, **Fethu'l-muğîs**, IV, s. 458-497 (sika muhtelit râvîlerin bilgisi).

gelir.²⁷⁶ Eğer râvî, kitaplarına dayanıyorsa, bu sıkıntılardan birisine maruz kalır da hıfzına müracaat ettiği zaman bilgileri zihnine getirme noktasında sorun yaşarsa böyle râvîye muhtelit denir.²⁷⁷

Râvînin ihtilata maruz kalıp kalmadığı, kaldıysa ne zaman kaldığı ve hangi rivayetlerinin önce hangilerinin sonra olduğunun tesbiti, hadislerin kabulüne etki edeceği için hayati önem taşımaktadır. İhtilatın, muhtelit râvînin rivayetlerine etkisi birkaç şekilde olur ve bunların kabul-red açısından değerlendirilmesi şu şekildedir:

1. ihtilattan önceki rivayetleri ittifakla makbuldür.

ii. ihtilattan sonraki rivayetlerinde tek kalırsa merdud olur.

iii. ihtilattan sonraki rivayetlerinde tek kalmaz başkasına muvafakat ederse ihtilat etmesine rağmen bu durum onun sıhhati için karîne sayılabilir; ancak zabt bakımından kuvvetli diğer sika râvîlere muhalefet ederse zabıt râvînin rivayeti alınırken muhtelit rivayeti reddedilir.

iv. ihtilattan önce mi sonra mı olduğu tesbit edilemeyen rivayetleri reddedilir.²⁷⁸

Son kısımda ihtiyata uygun olan mutlak red yerine, muhtelit râvî teferrüd ediyorsa ii. kısım, tek rivayet etmiyorsa (teaddüd varsa) iii. kısımda değerlendirilir şeklinde tafsil etmektir.²⁷⁹

İbn Hacer, muhtelit râvînin bu tür yani ihtilat öncesi mi sonrası mı olduğu şüpheli hadislerinde kesin hüküm vermek yerine tevakkuf edileceğini söylemiştir.²⁸⁰ İbn Hibbân, zabt tesbitindeki sebre yani sika râvîlerin rivayetleriyle karşılaştırarak ihtilâta mâruz kalan sika râvînin güvenilir râvîlerin rivayetine muvafık olan veya ihtilattan önce münferiden rivayet edilen nakilleriyle ihticâc etmeyi kabul etmiş ve bunlardan hata tesbiti yapılanın terk edileceğine işaret ederek açıklamıştır.²⁸¹

---

²⁷⁶ Sûü'l-hıfzın iki çeşidi (a ve b şikkı) ve ihtilat sebepleri için bk. İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 104; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 333; Aydınlı, Abdullah, "Sûü'l-Hıfz", **DİA**, XXXVII, 588. İhtilat sebepleri için ayrıca bk. Sehavi, **Fethu'l-muğis**, IV, 458-459.

²⁷⁷ Kısaca "râvînin akıl ve hafıza fonksiyonlarının zarar görmesi ve bunun rivayetlerine etkisi" şeklinde ifade edilen ihtilat konusuyla ilgili Türkçe hazırlanan tek çalışma için bk. Kaya, Mehmet Fatih, **Hadis Usûlünde İhtilat**, Rihle Kitap, İstanbul 2011. Aslı aynı isimle yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştır (Hadis Usulünde İhtilat, MÜSBE, İstanbul 1998).

²⁷⁸ İbnü's-Salah, **Ulumu'l-hadis**, s. 392; İrakî, **Fethu'l-muğis**, s. 466; Sehavi, **Fethu'l-muğis**, IV, 459.

²⁷⁹ Mücür el-Hatib, **Medaru'l-isnad**, I, 525.

²⁸⁰ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 104-105.

²⁸¹ İbn Hibban, **Sahih**, I, 161.

Hadis usulü âlimleri ihtilat meselesine özel ilgi göstermiş, konuyla ilgili müstakil eserler telif etmişler ve muhtelit râvîleri ele alan ansiklopedik eserler kaleme almışlardır.²⁸²

Adâlet ve zabt kusurları çerçevesinde ele aldığımız on cerh sebebi veya kabul ve red kaideleri, bunlarla sınırlı değildir. Biz tezimizle ilgisi bağlamında, istidrâk-zeyl kabilinden diğer bazı hususlara da temas edeceğiz.

III. TEKMİLE: DİĞER BAZI KABUL-RED KÂİDELERİ

A. Mukıllûn ve Teferrüd

Muhaddislerin râvî hakkında hoş karşılamayıp şüphe duydukları durumlardan birisi, medâru'l-isnâd olan imamlardan adâlet ve zabtıyla meşhur veya muksirûndan olmayan râvîlerin teferrüd etmesidir. Zira tarîkleri cem' eden imamın hadisleri, talebeleri arasında revaç bulup yayılır ve bunları rivayette yakın ashabının hemen hepsinin ittifak etmeleri beklenir, dolayısıyla bir râvî böyle bir imamdan teferrüd ederse muhaddisler buna karşı şüpheyile yaklaşır.

Müslim; ehli hadisin teferrüd eden râvînin rivayetinin kabulüyle ilgili, ilim ve hıfz sahibi sika kimselere (a) müşareket etme ve bu müşarekette onlara (b) muvafakat etme şeklinde iki şart ileri sürdüğünü nakleder. Buna binaen, ashabının çokluğuyla maruf Zührî ve Hişâm b. Urve gibi imamların hadislerinin, ilim erbabı tarafından bilindiğini ve ashabının onlardan naklederken rivayetlerin çoğunda ittifak ettiklerini, öğrencileri tarafından maruf olmayan hadislerinin olamayacağı, böyle bir şey iddia edilirse bu tür rivayetlerin kabulünün câiz olmadığını ifade etmiştir.²⁸³ Bir örnekle açıklayacak olursak;

²⁸² Konuyla ilgili klasik hadis usul eserlerinde müstakil başlık açılmıştır, bazı örnekler için bk. İbnü's-Salah, **Ulumu'l-hadis**, s. 391-397(ahir ömründe muhtelit olanların bilgisi); Sehari, **Fethu'l-muğis**, IV, 458-497(sika muhtelit râvîlerin bilgisi). Konu ve muhtelit râvîlerle ilgili müstakil eserler için bk. İbnü'l-Keyyal, Ebu'l-Berakat Muhammed b. Ahmed, **el-Kevakibu'n-neyyirat fi marifetimen ihtelata mine'r-ruvatî's-sikat**, thk. Abdulkayyum Abdurabbinnebi, Beyrut 1401/1981, s. 20-22 (muhakkikin mukaddimesi); Fatih Kaya, **Hadis Usulünde İhtilat**, s. 29-32; Uğur, Mücteba, "İhtilat", **DİA**, XXI, 571. Ayrıca İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizi**, II, 555-601(hadisleri bazı vakitlerde zayıf sayılan râvîler: muhtelitün başlığıyla müstakil fasıl açılmıştır).

²⁸³ Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, **el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc** (Sahîhu Müslim bi-şerhi'l-İmâm Muhyindîn en-Nevevî ismiyle), thk. Şeyh Halîl Me'mûn Şihâ, Beyrut 1425/2004, I, 19 (Müslim'in mukaddimesi). Ayrıca bir örnek olmak üzere medâr olan râvîlerden Zührî'nin ashabına genel olarak "Kabul-Red Bakımından Bir Medâru'l-İsnâd Örneği: Zührî ve Ashâbı" başlığı altında üçüncü bölümde yer verilecektir.

Kurrân b. Temmâm > Eymen b. Nâbil > Kudâme el-Âmirî tarikiyle “Nebî’yi (s.a) Kabe’yi tavaf ederken gördüm, asasıyla hacere’l-esvedî istilam ediyordu”²⁸⁴ hadisi rivayet edilmiştir.

Ebû Hâtim er-Râzî, “bu hadisi Eymen’den yalnızca Kurrân rivayet etmiştir, ben Kurrân’ın mahfûz olduğunu düşünmüyorum, Eymen’in ashabı niye bu rivayeti nakletmediler” demiştir.²⁸⁵ -Müslim’in teferrüdün kabulüyle ilgili ifadesine uygun olarak- Ebû Hâtim bu durumu, Eymen’in meşhur bir muhaddis olması ve bu hadisin kendisinden teferrüd eden Kurrân dışında ashabı tarafından rivayet edilmemesi sebebiyle garîb karşılamış ve ilgili râviye dair böyle bir ifade kullanmış olmalıdır.

Şube b. Haccâc’a (v. 160/766), kimin hadisi terk edilir diye sorulunca bu durumu ifade etmek üzere “meşhur imamlardan maruf olmayan hadisler nakledilirse bu rivayetlerin çoğu terk edilir” demiştir.²⁸⁶ Burada işaret edilen durum muhtemelen râvînin maruf imamlardan rivayette tek kalması ve yakın olan mülâzemeti fazla diğer ashabına muhalefet etmesidir yani meşhur öğrencileri tarafından bu rivayetin nakledilmemesidir. Ancak -tek kalan râvî- sika olursa durumu farklıdır, sika râvî diğer râvîlere rivayetlerinde muvafakat eder de bir rivayette teferrüd ederse bu kabul edilebilir.²⁸⁷

B. Sika Râvînin Bazı Hocalarından Rivayetinde Zayıf Oluşu ve Teferrüd

Sika bir râvî adâlet ve zabt vasıflarını hâiz olur ve hocalarının büyük kısmından naklederken bu güvenilirliği devam etse bile bazı hocalarından rivayette zayıf olabilir. Bu zayıflığın bazı sebepleri vardır. Bunlar;

- a) râvînin hac mevsimi ya da sefer halinde bulunması gibi mekan ve zaman bakımından müsait olmayan bir durumda hocasından hadis tahammül etmesi,
- b) hocasıyla mülâzemetinin az olması, duyduklarını tam olarak zabt edememesi,
- c) üstadından aldığı kayda geçmemesi ya da kaydettiği kitabının kaybolması,

²⁸⁴ Müslim, Hac 42.

²⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **İlelü’l-hadîs**, thk. Neş’et b. Kemâl el-Misrî, Kahire 1423/2003, II, 117.

²⁸⁶ A.mlf., **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Haydarâbâd 1371/1952, II, 32; Hâkim, **Marife**, s. 255.

²⁸⁷ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmizî**, I, 457.

c) bir çok kitabı ve talebesi bulunan hocasından teferrüdünün çok olması ve bu yönüyle onlardan ayrılması²⁸⁸ şeklinde ifade edilebilir.

İbn Receb (v. 795/1393), *İleli't-Tirmizî* şerhinde böyle olan râvîleri örnekleriyle ele alarak “sika olan râvîlerin bazı hocalarında rivayette zayıf olması” başlığıyla müstakil bir bölüm açmıştır.²⁸⁹ İbn Hacer ise, bazı hocalarından rivayette zayıf kalan, mütâbii ve şâhidi bulunmayan râvînin rivayetinde tek kalması durumunu, münker hadisin iki kısmından biri olarak kabul etmiştir.²⁹⁰

C. Manayla Rivayet-Rekâket ve Teferrüd

Hadisin Rasûlullah'ın (s.a) kullanmış olduğu kelimelerin eş anlamlılarıyla değiştirilmesi veya muhtevayı muhafaza etmek kaydıyla manen rivayet edilmesi hadis usûlünde “rivâye bi'l-ma'na” olarak tabir edilir.²⁹¹ Konuyla ilgili hadis usûlünde farklı görüşler ortaya konmuş ve ihtilaflar çerçevesinde konu çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.²⁹² Ancak biz burada konuyu teferrüdle ilişkisi çerçevesinde ele alacağız.

İmam Şâfiî (v. 204/820), sahih hadis şartlarını sayarken rivayet eden muhaddisin naklettiğini anlaması, hadisin manasını değiştiren şeyleri bilmesi ya da yeterli bilgisi yoksa hadisi işittiği gibi aynen nakledip manen rivayet etmemesi gerektiğini belirtmiştir. Râvînin aksi takdirde helali harama dönüştürecek şekilde rivayette bulunabileceğini, harfi harfine nakletmesi durumunda ise bundan salim olacağını ifade etmiş²⁹³ ve hadis tahammül eden kimse taşıdığı hadisin manasını bilmez ve hadisi anlamazsa o hadisin kabul edilmeyeceğini söylemiştir.²⁹⁴

İbn Hibbân (v. 354/965), manayla rivayet eden kimsenin manayı değiştirmeyecek kadar Arap dilini, anlamı kavrayacak kadar fıkıh bilmesi gerektiğini vurgulamış²⁹⁵ aksi takdirde farkında olmaksızın metnin anlamını değiştirip manayı bozacak ve Nebî'nin (s.a) muradını ortadan kaldıracaktır. Yeterli bilgiye sahip olmayan

²⁸⁸ Mücîr el-Hatîb, *Medâru'l-isnâd*, I, 517-518.

²⁸⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 621-672.

²⁹⁰ İbn Hacer, *Nüket*, II, 675.

²⁹¹ Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 257.

²⁹² Kâsımî, *Kavâid*, s. 375-382; Ahmed Naîm, *Mukaddime*, I, 454-468.

²⁹³ Şâfiî, *Risâle*, s. 88 (prg. 1001).

²⁹⁴ A.mlf., a.g.e., s. 90 (prg. 1039-1040); Râmeihürmüzî konuyu mana, lafızla rivayet ve lahna dair üç başlıkta incelerken Hatîb birçok farklı başlıkta ele almıştır, bk. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 524-540; Hatîb, *Kifâye*, I, 375-426.

²⁹⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 152.

kimse kitaptan nakletmedikçe ya da rivayeti sika kimselerin hadislerine muvafik olmadıkça kendileriyle ihticâc edilemeyeceği ifade etmiştir.²⁹⁶

İmam Şâfî, İbn Hibbân, Râmeürmüzî (v. 360/971) ve Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071) tarafından temas edilen manen rivayet konusu, tesbit edebildiğimiz kadarıyla müteahhirun döneminde İbn Hacer'den (v. 852/1449) itibaren râvînin kaçınması gereken zabt kusurları arasında müstakil olarak -muhtemel konuya dair ihtilafın fazlalığı ve şüpheye sevkettiği için muhalefet bahsinde- zikredilmiştir.²⁹⁷

Zabtın teferrüd eden râvî için önemine yukarıda değinmiştik, kitap ve hafıza muhafazası kadar konuya dair ilgili rivayetleri dikkate aldığımızda mana zabtının da en az o kadar önemli olacağı aşıkardır. Dolayısıyla bu itibarla yeterli şartları taşımadığı için mana zabtını sağlayamayan kimsenin tek kaldığı rivayete de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Nitekim manayla rivayet, hadiste dil ve mana bozukluğu anlamına gelen rekâketle²⁹⁸ ilişkili olup tesbiti bakımından hadis ilminin temel konularından olan mevzu hadislerle irtibatlı olmaya varabilecek önemli bir meseledir. Mevzu hadisi tanıma yollarından birisi, manasının bozuk olmasıdır.²⁹⁹

İbnü's-Salâh uzun hadislerin mevzu oluşuna lafız ve mana bozukluğu (rekaket) delâlet eder derken bu duruma işaret etmiş olmalıdır.³⁰⁰ Ancak her zaman durum böyle değildir. Bazen fasîh olmayan ve manayla rivayet eden râvî lafızda rekâkete düşebilir, bu durum doğrudan hadisin vaz' edildiğine değil manayla rivayetine işaret edebilir; fakat râvî, bozuk lafzın Peygamber'e (a.s) ait olduğunu iddia ederse mevzu oluşuna delâlet eder.³⁰¹

Manayla rivayeti câiz görmeyenler veya kabulü için bazı şartlar öne sürenler, râvîlerin doğru zannıyla rivayetlerinde, mana bozukluğu ve değişikliği ya da lafız düşüklüğüne neden olacağını düşünmüşlerdir.³⁰² Râvî tasarrufu olan bu durumun bir karînesi teferrüddür. Tek kalmak münekkidin gönlünde illet şüphesi ortaya koyan bir

²⁹⁶ A.mlf., **Kitabu'l-Mecrûhîn**, I, 93.

²⁹⁷ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 97-98.

²⁹⁸ Aydınli, **Hadis Istılahları**, s. 252.

²⁹⁹ Nevevî, **İrşâd**, s. 105-106; Suyûtî, **Tedribü'r-râvî**, I, 425-426; Tahhân, **Teysîr**, s. 90. Msl. bunlardan birisi hadis diye nakledilen sözün cevâmiu'l-kelim olan Peygamberimizin (s.a) sözüne benzemesidir; bk. İbn Kayyim, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, **el-Menâru'l-münîf fi's-sahîhi ve'z-zaif**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2004, s. 61.

³⁰⁰ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 99.

³⁰¹ Suyûtî, **Tedribü'r-râvî**, I, 425.

³⁰² İbn Receb, **Şerhu İlelü't-Tirmizî**, I, 147.

durumken bir buna mana bozukluğunun eklenmesi, teferrüd eden râvînin hatalı olma ihtimalini artıracaktır. Zira zabt tespitinde olduğu gibi manayla nakleden râvînin tek kalması durumunda ilgili rivayetini karşılaştıracak sika kimselerin hadisleri olmayacağı için mana zabtı tespit edilemeyecektir. Dolayısıyla manayla rivayet sebebiyle tek kalan rivayetlere mesafeli durmak ihtiyata daha layıktır.

D. İlk Tabakalar (Aslu's-Sened) ve Teferrüd İlişkisi

Senedin aslı, evveli, menşei, âhiri gibi ifadelerle isnadda sahâbînin yer aldığı taraf kastedilir.³⁰³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla ferd hadis tanımında ilk defa aslu's-sened ifadesine yer veren İbn Hacer, bunu tarîkler çoğalsa bile isnadın medârı olan kısım yani sahâbî tarafı şeklinde açıklamıştır.³⁰⁴ Nüzhe şârihi Aliyyü'l-Kâri bundan maksadın, sahâbîlerin hepsi udûl olduğu için sahâbî tabakası olmayıp, kendileri için kabul ve reddin söz konusu olacağı, sahâbîden rivayet eden tâbiîn tabakası olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁵

Sahâbîden nakleden tâbiîn tabakasında tek bir râvî olur ve bu teferrüd daha sonraki tabakalarda devam edip etmemesi arasında fark olmaksızın hadis ferd-i mutlak, tâbiîn tabakasında birden fazla râvî olur sonraki nesillerde bu sayı bir olsa bile hadis ferd-i nisbî olarak isimlendirilir.³⁰⁶ Sahâbî neslini teferrüd araştırmasına dahil etmeyenlere göre bir tâbiî sahâbîden rivayetinde tek kalır ve o hadisi nakleden başka bir sahâbî bulunsa bile hadis ferd-i mutlak olarak değerlendirilir. Bazı âlimler ise senedin herhangi bir tabakasında râvî sayısının bire düştüğü -bu râvînin o tabaka için yegane masdar olduğu düşüncesiyle- hadisi ferd-i mutlak olarak değerlendirmişlerdir.³⁰⁷

Sahâbînin Peygamber'den (s.a) teferrüdü garâbet anlamına gelmediği görüşüne yer verilmiştir. Nitekim İbnü's-Salâh, Zührî (v. 124/742) gibi medâru'l-isnad olan hadis imamlarından bir kimse rivayette bulunursa hadis garîb, iki veya üç kişi nakilde bulunursa azîz, bir grup râvî rivayet ederse meşhûr ismini alır tesbitini yapmaktadır.³⁰⁸

³⁰³ İbn Hacer'in tercihi böyle olsa da bazen Buhârî, Müslim gibi müellif tarafı da kastedilebilir, bk. Aliyyü'l-Kâri, **Şerhu's-Şerh**, s. 233; Aydınli, **Hadis İstılahları**, s. 32. İbtidâu's-sened, intihau's-sened ifadeleri de aslu's-sened manasındadır.a.mlf., **Hadis İstılahları**, s. 18.

³⁰⁴ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 55-56.

³⁰⁵ Aliyyü'l-Kâri, **a.g.e.**, s. 233

³⁰⁶ A.mlf., **a.g.e.**, s. 235.

³⁰⁷ Polat, "Ferd", **DİA**, XII, 368-369.

³⁰⁸ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 270.

Sahâbî tabakası bir yana medâru'l-isnad olan Zührî gibi bir imamın tek kalması bile değil, daha sonraki tabakadaki râvî sayısına göre hadis garîb, azîz ve meşhûr olarak taksim edilir.

Bu tartışmanın yansıması olarak azîz ve meşhûr hadis usûlünde, medaru'l-isnâd (müşterek râvî/common link) ise oryantalistik hadis araştırmalarında tartışılmalı olan iki konu olmuştur.³⁰⁹

Sahâbî hadis rivayetinde teferrüd etse bile bunun hadisin sıhhatine zarar vermeyeceği ifade edilmiştir.³¹⁰ Hatta sahâbî tabakasında tek kişinin rivayet ettiği birçok hadisi, ümmetin itiraz etmeksizin kabul ettiği ifade edilmiştir.³¹¹

Zehebî, sahâbî tarafı yani ona yakın olan tabakalardaki tek kalışla ilgili olarak, hâfızları tabakalara ayırmış, râvî tabakası ve halinin öne çıktığı farklı bir tasnifle, “sika-hâfız kimse tâbiînden tek kalarak rivayet ederse sahîh, etbâ'dan teferrüden rivayet ederse sahîh-garîb, etbâ'ın ashabından münferiden rivayette bulunursa garîb-ferd denir”³¹² şeklinde tarif etmiştir. Bu tabakada bulunan bir imamın belki iki yüz hadisi olur ancak teferrüd ettiği hadis sayısı iki üçü geçmez, onlardan sonraki tabakalarda ise teferrüd eden bulunmaz tesbitini yapmaktadır.³¹³

Teferrüd, şifahen naklin yaygın olduğu kitabet ve tedvin arasındaki rivayet keyfiyeti ve dönemin şartları dikkate alındığında sahâbî, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn tabakasında yaygın olup karşılaşılabilecek bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla garâbet sıhate mani değildir fehvasınca hareket edilerek tek kalan hadislerde sıhate mani başka bir husus yoksa erken dönemdeki bu gibi rivayetler sahîh kabul edilmelidir.

---

³⁰⁹ Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalar için bk. el-Hatîb, Muhammed Mücîr el-Hasenî, **Ma'rifetü medâri'l-isnâd ve beyânu mekânetihi fî ilmi ileli'l-hadîs**, Dâru'l-Meymân, Riyad 1428/2007; Kızıl, Fatma, **Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi**, İsam Yayınları, İstanbul 2013; Özkan Halit, “The Common Link and its Relation to the Madâr”, **Islamic Law and Society**, 2004, 11/1, s. 42-77.

³¹⁰ Kâsımî, **Kavâid**, s. 139.

³¹¹ el-Cevziyye, İbn Kayyım, **İğâsetü'l-lehfân min mekâsıdî's-şeytân**, thk. Beşir Muhammed Uyûn, Dimaşk 1422/2001, I, s. 326.

³¹² Zehebî, **el-Mûkıza**, s. 77.

³¹³ Zehebî, etbâ'ın ashâbî tabakasında teferrüdün nadir olduğunu, sonraki tabakada ise -bulunma ihtimali mevcut olmakla beraber- çok az olduğunu ifade etmiştir. tek kalan râvî, hadis imamlarının hocaları/meşyehatü'l-eimme tabakasından olursa münker olarak değerlendirmişlerdir. Bk. a.mlf, **Mûkıza**, s. 77-78.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İLELÜ'T-TİRMİZİ ÖRNEĞİ

Ferd ve garîb hadisler veya bir üst kavram olarak teferrüd, ilk bölümde illet ilişkisi başlığı altında belirtildiği üzere illet tespitindeki temel unsurlardan biri olduğuna göre, bu şekilde tek kalan rivayetlerin inceleneceği, nedenleri ve delilleriyle ortaya konulacağı yerler de ilel kitapları olmalıdır. Çünkü ilel kitapları, hadis ilminin temel ilgi alanını oluşturan rivayetlerdeki; ancak mütehasıs âlimlerinin kapalı, gizli ve çoğunlukla hadisin sıhhatine zarar veren her türlü kusur veya kendisiyle amel etmeye engel olan şeyleri yani illet³¹⁴ bilgisinin ortaya konulduğu, bu ilme dair temel prensiplere yer verildiği eserlerdir. İlet tanımında ifade edilen gizli kusurların yanı sıra alanın uzmanları tarafından râvînin fiskı, gafleti ve vehmi gibi gizli olmayan cerh sebepleri için de kullanılmıştır. Bu sebeple ilgili literatür kapsamında telif edilen bu kitaplarda, hadisler incelenirken tüm za'f sebeplerine yer verildiği görülür.³¹⁵ Dolayısıyla teferrüdle ilgili yapılacak çalışmalarda rivayetlerin sıhhatine dair nedenlerin tespit edilerek sağlıklı sonuçlara ulaşılması, konunun öncelikle ilel kitaplarıyla ilişkili olarak ele alınmasıyla alakalıdır. Bu sebeple tezimizin üçüncü bölümünde, ferdiyetle yakın ilişkisine binaen ilel literatürünün hadis ilimleri açısından erken bir dönemde kaleme alınan, adâlet ve zabta dair tenkit sebeplerine özellikle yer veren, konuya dair garîb kavramını metinlere uygulayan temsil kabiliyeti yüksek bir örneği Tirmizî'nin *el-İlelü's-sağîr*'i seçilmiştir.

Aşağıda konumuzla ilişkisi çerçevesinde yer vereceğimiz Tirmizî'nin ilgili eseri dışında teferrüde yer veren ilele dair ansiklopedik çapta bazı eserler; İbn Ebî Hâtim'in (v. 327/938) sünen kitapları tertibindeki *İlelü'l-hadis*'i (Kitâbu'l-İlel),³¹⁶ İbn Adî'nin (v. 365/976) tenkid edilen râvîleri sıralayıp illetli rivayetlerine örnekler verdiği *el-Kâmil*'i ve Dârekutnî'nin (v. 385/995) birçok âlimin övgüsüne mazhar olmuş eseri *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*'sidir. Ancak biz çalışmamızın amacı kısmında ifade ettiğimiz gibi, tez konumuzun teorik çerçevesi hakkında kanaat sahibi olduktan sonra - tez sınırını gözeterek- bunu pratik hale getirebileceğimiz muhtasar bir eseri araştırmayı

³¹⁴ Tânevî, **Kavâid**, s. 43; Aydınlı, Abdullah, **Hadis İstılahları**, s. 134.

³¹⁵ Kettânî, **Hadis Literatürü**, trc. Yusuf Özbek, s. 322 dn: 1 (mütercimnin notu).

³¹⁶ Eserin sonunda ayrıntılı bir fihrist yer alan güzel bir baskısı için bk. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **Kitâbu'l-İlel**, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyd-Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî v.dğr., Mektebetü'l-Cüreysî li't-Tevzî ve'l-İ'lân, Riyad 1426.

tercih ettik. Nitekim söz konusu eserin müellifin de ileride kitabının özellikleri bölümünde işaret edileceği üzere Câmî'de teoriden pratiğe veya usûlle furuû birleştiren bir metodu benimsemesi ise zikrettiğimiz hedeflerimize uyan ve eseri tercih etmemize yol açan diğer bir etkidir.

Tezimizin üçüncü bölümü, üç kısım olarak düzenlenmiştir. İlk olarak, *el-İlelü's-sağîr*'in, müellifinden başlanarak ilel çerçevesinde genel bir tanıtımı yapılmıştır. Daha sonra çalışmamızın temelini oluşturan garîb ve bazı ilişkili kavramlar ele alınmış ve son olarak râviler çerçevesinde kabul-redde dair bazı kurallara temas edilerek bir örnek üzerinden uygulaması gerçekleştirilmiştir.

İkinci kısımda, örnek olmak üzere garîb ve ilgili kavramlara yer verilmesindeki amaç ve ulaşılmak istenen netice, hadis ilminde ıstılah tariflerinin istikrar bulmadığı bir dönemde önemli bir kitapta hadis illet bilgisiyle öne çıkan Buhârî ve Müslim gibi *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden bazılarının talebelik yaparak ve onların övgüsüne mazhar olarak dikkat çeken bir muhaddis tarafından bu terimlerin nasıl ele alındığını, metinlere uygulandığını görmek ve okuyucuların bu sayede müteahhir dönemdeki kavramsal gelişim ve farklılaşmayı erken dönemle karşılaştırabilmelerine zemin hazırlamaktır.

Son olarak konular ele alınırken kitabın şârihi İbn Receb Hanbelî'nin metinle alakalı şerhi ve tekmile kabilinden ele aldığı bazı müstakil konulardan da azami ölçüde istifade edilmiştir. Mesela, üçüncü kısımda hakkında müstakil başlık açılan, bir medâru'l-isnâd örneği olarak Zührî ve ashâbı konusu, kitabın metninde yer almayıp şârih tarafından eklenmiş bir meseledir.

I. TİRMİZİ VE CÂMÎ'İ

A. Bir İlel Âlimi Olarak Tirmizî

Tirmizî'nin tam adı Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk es-Sülemî ed-Darîr el-Bûğî et-Tirmizî'dir. 209/827'de, bugün Özbekistan sınırları içinde kalan Tirmiz şehrinde doğdu.³¹⁷ Yirmi beş yaşlarında hadis tahsiline başlayan Tirmizî, ilim elde etmek amacıyla yolculuklara çıkana kadar eğitimine Tirmiz'de devam etti ve

---

³¹⁷ Tirmizî'nin doğumuyla ilgili tahminler hicri ikinci asrın ilk on yılı içerisinde olduğu şeklindedir. Müteahhirûn, vefat tarihi ve yaşıyla ilgili bilgilere dayanarak h. 209 tarihini tercih etmişlerdir. İtr, *el-İmâm Tirmizî*, s. 10.

daha sonra İran, Horasan, Hicâz, Arabistan, Mezopotamya gibi merkezlere ilim tahsili için seyahatler yapmıştır.

Hocaları arasında Buhârî, Müslim ve Ebû Davud gibi Kütüb-i Sitte müellifleri bulunan Tirmizî, aynı zamanda Kütüb-i Sitte imamlarının hocası Muhammed b. Müsennâ (v. 252/866), Kuteybe b. Saîd (v. 240/854) Muhammed b. Beşşâr, Ebû Hafs Amr b. Ali el-Fellâs (v. 249/864), Mahmûd b. Gaylân, Abd b. Humeyd el-Keşşî, Eşec el-Kindî, İshâk b. Râhûye (v. 238/853), Ali b. Hucr (v. 243/857), Süveyd b. Nasr (240/854), Ebû Mansur Ahmed b. Ebî Bekr (v. 242/856), İbrahim b. Abdillâh (v. 244/858) ve İsmail b. Musa el-Fezârî (v. 245/859) gibi âlimlerden de ders almıştır. Talebeleri arasında Ebu'l-Hasan el-Fezârî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ahmed, Ahmed b. Yûsuf en-Nesefî, Hüseyin b. Yûsuf el-Firebrî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (v. 335/946) zikredilebilir. Âhir ömründe gözlerini kaybeden Tirmizî, 279/892 yılında Tirmiz'de vefat etmiştir.³¹⁸

Tirmizî, hadis ricâli, fıkhu'l-hadis ve ilelü'l hadis bilgisiyle temâyüz etmiştir. Onun hadisteki illetler hakkında, Buhârî, Dârimî ve Ebû Zür'a gibi devrinin önde gelen âlimlerinden istifade etmesi hatta bazen münazarada bulunması özellikle ilel konusundaki eğitimi ve bilgisini ortaya koymaktadır.³¹⁹

Kendi ifadesiyle hadisteki illetler, tarîh ve isnâd bilgisi konusunda Irak ve Horasan bölgesinde Muhammed b. İsmâil'den daha bilgili birisini görmediğini³²⁰ belirtmesi hadis ilmindeki bilgisini daha çok kendisinden aldığını göstermektedir. Tirmizî'nin hadisteki yetkinliğini göstermesi bakımından hocası Buhârî'nin kendisi hakkında “aslında benim senden istifade ettiklerim senin yararlandığından fazladır” sözü dikkat çekicidir.³²¹ Ayrıca hadis münekkidlerinin çoğu tarafından sika kabul edilerek “imâm” lakabıyla nitelenmesi hadis ilmindeki otoritesini gösteren diğer bir

³¹⁸ Hayatı ve eserleri için bk. İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân**, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1434/2013, IV, 195-196 (ricâl no: 572); Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaûd-Ali Ebû Zeyd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, XIII, 270-277; Nureddin İtr, **el-İmam et-Tirmizî**, s. 3-29; Tirmizî, **el-Câmiu's-sahîh**, nşr. Ahmed Muhammed Şâkîr, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1398/1978, I, 75-91 (muhakkikin önsözü); Mübârekfûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî, **Tuhfetü'l-Ahvezî, bi-şerhi Câmiî't-Tirmizî**, I-XI Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1430/2009 I, 341-357(şârihin mukaddimesi); Adâb Mahmûd el-Hameş, **el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühü fi kitâbihi'l-Câmi'**, Dâru'l-Feth, Ammân 1423/2003, I, 65-144.

³¹⁹ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, X, 431.

³²⁰ Tirmizî, **Kitâbu'l-İlel**, s. 229 (el-Câmiu'l-Kebîr'in sonunda Tirmizî, **el-Câmiu'l-Kebîr**, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, VI, 229).

³²¹ Addâb Mahmûd el-Hameş, **a.g.e.**, I, 119.

karînedir.³²²

Kaynaklarda sekiz kadar eseri³²³ kaydedilen Tirmizî'nin en fazla bilinen eseri Câmiî olmakla birlikte, ilelü'l-hadis bilgisini ortaya koyan Kitabu'l-İlel (İlelü's-Sağîr) ve İlelü'l-Kebir gibi önemli telifleri de vardır.

B. Rivâyetten İlele: Câmiu't-Tirmizî

İmam Tirmizî'nin eserinin tam adı “*el-Câmiü'l-muhtasar mine's-süneni an Rasûlillah (s.a) ve ma'rifeti's-sahîh ve'l-ma'lûl ve mâ aleyhi'l-amel*” şeklindedir.³²⁴ Eserde yer alan hadisler ve hadislerin ele alış biçimi düşünüldüğünde kitabın sistematığına uygun olan isim bu olsa gerektir.³²⁵ Eser, muhtevası ve müellifi dikkate alınarak Câmiu't-Tirmizî ismiyle meşhur olmuştur.

Eserini tasnif ettikten sonra Horasan, Irak ve Hicâz âlimlerine sunarak onların beğenisini kazanan Tirmizî, kitabını “kimin evinde bu kitap bulunursa, orada sanki konuşan bir peygamber vardır” sözleriyle tavsif etmiştir.

Câmiu't-Tirmizî, ale'l-ebvâb bir tertibe sahip olup tahâretten ilele kadar muhtelif konular ele alınmıştır. Son derece orijinal tertibe sahip olan eserde hadisler, “ebvâb” başlığı altında, şu metotla ele alınmıştır:

- Hadislerin sonunda sıhhat derecesi; sahîh, hasen, zayıf ve garîb gibi bazen tek bazen de hasen-sahîh, hasen-garîb, hadisun-garîbun gibi terkiple verilmiştir.³²⁶

- Râvîlerin isim ve künyeleri açıklanmış, cerh-ta'dil durumlarına temas edilmiş ve senedin illeti beyan edilmiştir.

- Merfû-mevkûf ve mürsel-mevsûl rivayetler verilerek, hadisin durumuna göre tercih yapılmaktadır. Mevkûf ve maktû hadisler, merfû hadislerin değerlendirilmesi maksadıyla verilmiştir.

³²² Kandemir, M. Yaşar, “Tirmizî”, **DİA**, XLI, 202.

³²³ Eserlerini toplu halde görmek için bk. İtr, **el-İmâm et-Tirmizî**, s. 29.

³²⁴ Adâb Mahmûd el-Hameş, **a.g.e.**, I, 150; Mübârekfûrî'nin künyesi bir önceki sayfada verilen Tuhfetü'l-ahvezî şerhinde de aynı isim tercih edilmiş olup kapak başlığı şöyledir, bk. **Tuhfetü'l-Ahvezî, bi-şerhi Câmiî't-Tirmizî**: el-Câmiü'l-muhtasar mine's-süneni an Rasûlillah (s.a) ve ma'rifeti's-sahîh ve'l-ma'lûl ve mâ aleyhi'l-amel.

³²⁵ Ayrıca Tirmizî'nin Câmiî'ne, “es-Sünen, el-Câmiu'l-Kebîr, el-Câmiu's-Sahîh, Câmiu't-Tirmizî” gibi isimler de verilmiştir, bk. Mübârekfûrî, **a.g.e.**, I, 367.

³²⁶ Tirmizî, Câmiî'nde hadislerin sıhhatini bildiren, müfred veya mürekkebe doksan küsur ifade kullanmıştır, bk. Adâb Mahmûd el-Hameş, **a.g.e.**, s. 367-371; sıhhat tesbitine yönelik bazı ifadeler için bk. İtr, **el-İmâm et-Tirmizî**, s. 185-199.

- Hadisin diğerk tarîklerine yer verilmiş, râvîlerden kaynaklı lafız farklılıkları belirtilmiştir.

- Konuyla ilgili rivâyetler sahâbîlere nisbetle verilmiştir.

- Hadisle ilgili fukahânın görüşleri, nasıl ihticâc ettiklerini, aralarında ihtilâf, ittifâk veya icmâ bulunup bulunmadığına zaman zaman istidlâl usullerini de vererek işaret edilir. Kitap, ismine uygun olarak amelin nasıl olduğunu belirtir.

- Sahâbî ve tâbîinden Abdullah b. Mübârek, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin fikhını, kendilerine nisbet ederek vermiştir.

- Garîbul-hadis ve muhtelifu'l-hadis gibi konulara, nâsîh ve mensûh hadislere yer verir.³²⁷

Tirmizî bütün bu bilgileri verdikten sonra kendi tespitlerini, “Kâle Ebû Îsâ: Tirmizî şöyle der” ifadesiyle vermektedir.

Muhtasar olarak verdiğimiz bu bilgiler, Câmiîn uzun isminde yer aldığı üzere hadislere dair sıhhat, illet (ricâl) ve amel bilgisini verdiğini ortaya koymaktadır. Bir diğerk ifadeyle hadis usûlü ve ilimlerine dair kriterlerin hadislere uygulandığı bir kitap olarak telif edilmiş yani hadis ilmi çerçevesinde usûlle fûrûu birleştirmiştir.³²⁸

C. Câmi’e Muhtasar Bir Son: Kitâbu İleli’s-Sağîr

a. İsmi ve Tertibi

Tirmizî’nin Câmiî’nin sonunda yer alan elli birinci kitap, “Kitâbu’l-İlel”dir.³²⁹ Bu bölüm, illet bilgisine dair kaleme aldığı mufassal olan *el-İlelü’l-kebîr*’ine³³⁰ nisbetle *el-İlelü’s-sağîr* olarak da isimlendirilir.³³¹

Tirmizî, yukarıda ifade edildiği üzere Câmiî’nde, tâharetten başlayıp ilele kadar farklı konuları, “ebvâb” kelimesiyle bitişik olarak başlık açarak sonrasında ise bazen

³²⁷ A.mlf., a.g.e., s. 85-410.

³²⁸ Çakan, İsmail Lütfî, **Hadis Edebiyatı**, İFAV, İstanbul 2011, s. 101.

³²⁹ Msl. bk. Mübârekfûrî, **Tuhfetü’l-ahvezî**, X, 424.

³³⁰ Tirmizî, **el-İlelü’l-kebîr**, thk. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr., Âlemü’l-Kütüb, 1409/1989. Bu kitap, Câmiî’n bir parçası olarak yer alan İlelü’s-sağîr’e nisbetle “el-İlelü’l-müfred” şeklinde de isimlendirilmiştir.

³³¹ Tirmizî’nin *Sünen*’i Türkçeye çevrildiği halde *el-İlelü’s-sağîr*’in tercüme edilmemesinin gerekçe gösterildiği kısa bir girişten sonra eser Türkçe’ye çevrilmiştir, bk. Uğur, Mücteba, “Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî’nin Kitâbu’l-İleli”, **Diyanet İlmî Dergisi**, XXXVI / 3 (2000), s. 45-66.

sadece “bâbun” bazen de “bâbu kezâ...” şeklinde³³² hadisle ilgisine göre alt başlıklara ayırarak yer vermiştir. *el-İlelü’s-sağîr*’de ise bu şekilde alt başlıklara ayırma veya farklı bir bölümlenme yapılmamıştır.³³³ Ancak İlel, kendi içinde diğer bölümler gibi orijinal bir tertibe sahiptir. Bunu biraz sonra ayrıntılı olarak temas edeceğimiz, muhteva sıralaması da teyit etmektedir.

b. Konusu ve Telif Amacı

İlelü’s-sağîr, hadis usûlü, ricâl, cerh-ta’dil, tarih, illet ve terimlerin açıklandığı bir tür mukaddime niteliğinde olup,³³⁴ Câmîi’de takip edilen metotla ilgili bilgiler verir. Dolayısıyla söz konusu özellikler dikkate alındığında kitap, bir bakıma usûl, bir bakıma ilel literatürü içerisinde değerlendirilebilir. Bu hususa kısaca temas ettikten sonra konusu ve telif amacını ele alacağız.

Son derece sistematik ve muhtasar olan *el-İlelü’s-Sağîr*, usûl açısından düşünüldüğünde, İmâm Şâfîi’nin bazı hadis konularını ihtiva eden “er-Risâle”, Buhârî’nin *Câmiu’s-Sahîh*’inde bulunan “Kitâbu’l-İlm” ve “Kitâbu Ahbâri’l-Âhâd” bölümleri, Müslim’in *Sahîh*’ine yazdığı “Mukaddime” ve Ebû Dâvûd’un Sünen’ini tanıtmak amacıyla kaleme aldığı “Risâle ilâ ehli Mekke”siyle beraber değerlendirilebilir. İfade edilen bu kitaplar, usûl ve hadis ilimleri çerçevesinde yaklaşık bir asır sonra kaleme alınacak olan, mütekaddim dönem usûl eserlerinin ilki kabul edilen Ramehürmüzî’nin “el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâî”sinin öncüleri ve müteahhir dönem sistematik ve konuları bakımından tam hadis usûlü/ilimleri eserlerinin ise nüveleri sayılabilirler.

Kitâbu’l-İlel -ve el-İlelü’l-kebîr-, ilelü’l-hadis bağlamında ele alındığında ise, Yahyâ b. Saîd el-Kattân’in ilele dair kaleme alınan ilk eseri, ricâl ve tarih bilgileriyle

³³² Mesela bir örnek verecek olursak, Menâkıb konusu için “Ebvâbu’l- Menâkıb” şeklinde ana başlık açılmış, daha sonra alt başlık olarak yirminci bâb “bâbun fî bişâseti’n-Nebî” olarak ele alınırken, aynı bölümde 68-81. bâblar başka bir ifade olmaksızın sadece “bâbun” başlığıyla verilmiştir; bk. Tirmizî, Menâkıb Bölümü (el-Câmiu’l-kebîr, Beşşâr Avvâd Ma’rûf baskısı).

³³³ Tirmizî İlel bölümüne, “bu kitapta bulunan bütün hadislerle amel edilmiştir” ibaresiyle başlayıp “Cenâb-ı Hak’tan merhametiyle muamele edip, burada bulunanları bizim için faydalı ve lehimize delil kılmasını aleyhimize vebal olarak kabul etmemesini temenni ediyoruz” duasıyla bitirir.

³³⁴ Muhtemelen okuyucunun Câmîi’den faydalanacağı bir mukaddime olacağı düşüncesiyle sondan giriş bölümüne alınan bir baskısı için bk. Tirmizî, **Câmiu’t-Tirmizî** [el-Câmiu’l-muhtasar mine’s-süneni an Rasûlillah (s.a) ve ma’rifetü’s-sahîh ve’l-ma’lûl ve mâ aleyhi’l-amel], I-V, Dâru’l-Büşrâ, Karaçi 1433/2012, I, 35-64 (Kûtu’l-muğtezî ve el-Arfu’ş-şezî dahil şerh-haşiye kabilinden toplam beş çalışma ile birlikte).

birlikte ilel ilminin temel konularını düzenleyen Yahyâ b. Maîn'in "et-Târîh ve'l-ilel", Ali b. Medîni'nin (v. 234/849) "İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl", Ahmed b. Hanbel'in "Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl", Ya'kub b. Şeybe'nin (ö. 262/875) müsned tertibindeki ilk ilel kitabıyla birlikte ele alınmalıdır.³³⁵ Nitekim Câmîî içerisinde ayrı bir bölüm olarak ele alınan *el-İlelü's-sağîr* ve müstakil bir telif olan *el-İlelü'l-kebîr*, iki nesil arasında geçiş denilebilecek bir çalışma olup, ilelü'l-hadis ilminin doğuşu ve ilk örneklerinin sonuncusu, İbn Ebî Hâtim, İbn Adî ve Dârekutnî gibi zirve isimlerin ayrıntılı ve sistematik çalışmaları yapacağı dönemin ise başlangıç eser(leri) olarak kabul edilebilir.

Tirmizî'nin *el-İlelü's-sağîr*'de ele aldığı konuları ana başlıklar halinde şöyle sıralayabiliriz:³³⁶

- a) Câmîî'de yer alan -iki hadis dışındaki- hadislerle âlimlerin amel ettiği,
  - b) Hadislerle ilgili yer verilen fıkıh, illet, ricâl ve tarihe dair bilgilerin imamlardan kendisine hangi tarîkle ulaştığı,³³⁷
  - c) Ricâle dair bazı kuralların açıklaması ve ricâl tabakaları,
  - d) Cerh-ta'dilin meşrûiyeti, âlimlerin cerh-ta'dile dair ihtilaf üzere olmaları,
  - e) İsnâdın önemi ve ortaya çıkışı,
  - f) Tahammül ve edâ yolları; semâ ve kırâatin câiz olduğu, kıraat ve semâ metotlarındaki sîga farkları: edâ keyfiyeti, icâzet ve kabul keyfiyeti,
  - g) Mana ile rivayetin hükmü ve keyfiyeti,³³⁸
  - h) Mürsel, hasen, garîb vd. bazı terimlerin anlamları.³³⁹
- Tezimizle alakasına binaen temas ettiğimiz bu konulara ilave olarak şârih İbn Receb, şu meseleleri istidrâk kabilinden zikretmiş olmalıdır,³⁴⁰

³³⁵ Zikredilen ilel kitapları için bk. Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 322-324; Itr, İmâm et-Tirmizî, s. 427; Tekineş, Ayhan, "İlelü'l-Hadîs", **DİA**, XXII, 85.

³³⁶ Konuların özeti için şu eserlerden istifade edilmiş ve daha çok esere dair iki kıymetli çalışma yapan Nureddin Itr'ın yaklaşımı esas alınmıştır; bk. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 22-29 (tahkik edenin girişi); Mübârekfûrî, **Şifâu'l-ğilel fî şerhi Kitâbi'l-İlel** (Tuhfetü'l-ahvezî ile birlikte), nşr. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1430/2009, X, 424-482; Itr, **el-İmâm et-Tirmizî**, s. 50-52.

³³⁷ Msl. Süfyân, Mâlik, Şâfiî, İbn Mübârek gibi imamların fikhî görüşlerinin hangi kanalla kendisine ulaştığı.

³³⁸ "c" ve "g" şıklarıyla ilgili tezimizle alakasına binaen ileride "kabul ve red kaideleri" başlığı altında bilgi verilecektir.

³³⁹ İlel baştan sona mütalaa edilmiş, konular iç tertipten ziyâde ilgili olduğu yerde zikredilmiştir..

a) Sika ve zayıf olmaları bakımından ricâl

b) Sika râvîlerin mertebeleri³⁴¹

1. sahih hadislerin çoğunun isnadlarının medârında bulunan sika kimseler; ehli Medine-Mekke, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır.³⁴²

11. bazı yönlerden zayıf kabul edilen sika kimseler,³⁴³

- rivayetleri bazı zamanlarda zayıf sayılan kimseler (muhtelit râvîler),³⁴⁴

- hadisleri bazı yerlerdeki rivayetlerinde zayıf sayılan kimseler,³⁴⁵

- bazı hocalarından rivayetleri zayıf kabul edilen sika kimseler,³⁴⁶

c) hadis ilminin muhtelif konularına dair kaideler,³⁴⁷

d) İlelü'l-hadisın fazileti ve literatür bilgisi.³⁴⁸

Eserde ele alınan konuların ardından, bizzat müellifi tarafından telif amacına dair verilen bilgilere yer vermek istiyoruz. Tirmizî, eserini kaleme alma gerekçesini şu sözleriyle ifade etmektedir:

“Bu kitaptaki fakîhlerin görüşleri ve ilelü'l-hadis meseleleri hakkında sorulan sorulara bir süre cevap vermeyip³⁴⁹ sonrasında bunların insanların faydasına olacağı ümidi bizi kitabın metoduna dair söz konusu bilgileri açıklamaya sevketti.”³⁵⁰

İnsanların faydalanması ümidiyle muhtasar surette yazılan bu eser, yukarıda ifade edildiği üzere konusu itibariyle, Câmî'nin telif metodunu, hadis kabul kriterlerini, usûl, ricâl, fıkhu'l-hadis ve illet bilgisine dair metodolojisini ele alır.

Son olarak ifade etmek gerekirse bu bölümde şimdiye kadar Tirmizî'nin muhtasar hayatı, isim-tertip, konu-telif amacı çerçevesinde *Câmî* ve *el-İlelü's-sağîr*'le

³⁴⁰ Aşağıda ana başlıklar halinde vereceğimiz meseleler, *el-İlelü'l-sağîr*'in metninde yer almayıp şârih tarafından yapılan bir nevi tekmile, zeyl mesabesindedir. Biz, hem müellif Tirmizî hem de şârih İbn Receb'in ele aldığı konulardan tezimizle ilgili olan başlıklara aşağıda yer vereceğiz.

³⁴¹ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 467.

³⁴² İbn Receb, **a.g.e.**, II, 472-551.

³⁴³ Bu râvîlerin peş çoğu mutavvel cerh-tadil kitaplarında bile zikredilmemiştir; bk. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, II, 552 (tahkik edenin dipnotu: 1).

³⁴⁴ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 555-601.

³⁴⁵ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 602-620.

³⁴⁶ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 621-710.

³⁴⁷ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 711-804.

³⁴⁸ İbn Receb, **a.g.e.**, II, 805-806.

³⁴⁹ Bir süre cevap vermemesinin gerekçesi olarak, Sünen kitabının yalnızca Rasûlullah'ın (s.a) hadislerini câmi olup fakîhlerin görüşleri, ilelü'l-hadis veya hadise dair başka bilgilerle karıştırılmak istenmemesi gösterilmiştir; bk. Mübârekfûrî, **Şerhu'l-ğilel**, X, 432.

³⁵⁰ İnsanların yararına olması kanaatine nasıl vardığını müellif şu sözleriyle ifade etmiştir: “tasnif ettikleriyle örnek olan Mâlik b. Enes, İbn Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî gibi fazilet sahibi birçok âlim -daha önce ele alınmayan bazı konulara dair- ilk defa kitap telif ettiler ve Cenâb-ı Hak da bu eserleri insanlara faydalı kıldı” bk. Tirmizî, **Câmiu'l-kebîr**, İlel, VI, 530.

ilgili kısa açıklama yapıldı. Bu merhalenin ardından tezimizin ilk bölümünde yer alan garîb hadis ve ilişkili bazı kavramlar ile ikinci bölümde yer alan ferdiyetin kabul ve red kaidelerinin *İlel*'de nasıl ele alındığına yer verilecektir.

II. TİRMİZİ'YE GÖRE GARÎB HADİS VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

A. Garîb Hadis

Hadis ilimleri bakımından oldukça erken dönemde Ebû Dâvûd (ö. 275/) Mekkelilere Sünen'ini tanıttığı mektubunda, tanımını yapmaksızın garîb hadis ifadesine yer verse de,³⁵¹ garîb hadisi terim olarak tesbit edebildiğimiz kadarıyla en erken tanımlayan hadis âlimi İmam Tirmizî olmuştur.

Tirmizî, garîb hadisin meşhûr haberin zıddı olduğu ve ulemânın meşhûru öven garîbi yeren bir çok ifadesinin bulunduğunu ifade etmiştir.³⁵² Hâkim üç çeşit olarak ele aldığı garîb kavramını, birçok hadis meselesini muhtevi olduğu gerekçesiyle meşhûrun zıddı olarak görmemiştir.³⁵³

1. Terim Anlamı

Tirmizî garîb hadisi terim olarak, “bu kitapta zikrettiğimiz garîb hadisi ehli hadis birkaç manada garîb bulmuşlardır”³⁵⁴ açıklamasından sonra şöyle tarif etmiştir:

- a) Yalnızca bir tarîkten rivayet edilen garîb hadis.
- b) Pek çok kimse bir hadisi rivayet eder, birçok râvî tarafından nakledilmekle meşhur olduğu halde ancak bir râvîsi kanalıyla maruf olan garîb hadis.
- c) Hadiste bulunan bir ziyade sebebiyle garîb karşılanan hadisler ki bu ziyade ancak hıfzına itimad edilen râvîler tarafından yapılırsa kabul edilir.
- d) Birçok tarîkle rivayet edilen ancak isnadın bir açıdan tek kalması sebebiyle garîb karşılanan hadis.³⁵⁵

³⁵¹ Ebû Dâvûd, **Risâle ilâ Ehli Mekke fî Vasfî sünenihi**, s. 47 (dn. 3 muhakkikin notu).

³⁵² İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 406-409.

³⁵³ Garîb hadisi “garâibu's-sahîh, garâibu's-şuyûh, garâibu'l-mütûn” şeklindeki üçlü tasnif etmiştir, bk. Hâkim, **Marife**, s. 327- 332.

³⁵⁴ Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebir**, İlel, s. 251.

³⁵⁵ Sırasıyla a, b, c, d şıkları için bk. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, s. 340, 341, 418, 438.

Bu tanım “(1) râvîsinin Zührî ve Katâde gibi hadisleri cem‘ eden muhaddislerden veya medâru’l-isnâd olan bir imam kaydı yer almaksızın mutlak olarak başkasından rivayette tek kalarak naklettiği ya da (11) metin veya isnadında ziyadelik gibi bir sebeble tek kaldığı hadis”³⁵⁶ şeklindeki hadis usûlcülerinin garîb hadis tarifine mutabakat arzeder. Kısaca bu mutabakatı şöyle izah edebiliriz:

Usûl âlimlerinin (1)’deki garîb hadise dair sened ve metindeki ya da yalnızca seneddeki garâbeti ifade eden genel tanımıyla, Tirmizî’nin “a” ve “d” şıkklarında yer alan tarifi aynı şeyi ifade ederken, ziyadenin öne çıktığı (11)’de bulunan tanımla “c” seçeneğinde yer verilen tarif benzerlik göstermektedir. Garîb hadisle alakalı İbnü’s-Salâh’ın bulunmadığını açıkladığı “seneden değil yalnızca metnen garîb hadis” veya diğer bir ifadeyle “el-garîbu’l-meşhûr” türü ise “b” şıkkında ele alınmıştır.

2. Çeşitleri

Tirmizî, garîb hadisi diğer bir itibarla teferrüdün bulunduğu yere nisbetle ikiye ayırmıştır.

a. Metin ve Sened Bakımından Garîb Hadis

Râvînin başka râvîler tarafından nakledilmeksizin metnini rivayette tek kaldığı hadis³⁵⁷ şeklinde tarif edilen bu tür, hem metin hem de senedi itibariyle tek kanaldan nakledilen rivayetleri ifade eder. Tirmizî bu çeşidi, yalnızca bir tarîkten rivayet edilen hadis olarak açıklar.³⁵⁸ Metinde yer alan ziyadenin de yer aldığı bu kısma Hâkim “garâibu’l-mütûn” ismini verirken,³⁵⁹ İbn Hacer ferd-i mutlak tabirini kullanmıştır.³⁶⁰

Tirmizî metin ve isnad bakımından garîbi iki örnekle açıklamış ve şârih İbn Receb ise bu misalleri iki kısımda ele almıştır:

1) Sadece Bir İsnadla Rivayet Edilen Garîb Hadis

³⁵⁶ İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 270; Kâsımî, **Kavâid**, s. 184; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, I, 109; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 28; İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 396.

³⁵⁷ İbn Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 271; İtr, **Menhecü’n-nakd**, s. 397.

³⁵⁸ İbn Receb, **a.g.e.**, s. 340.

³⁵⁹ Hâkim, **Marife**, s. 330-331.

³⁶⁰ İbn Hacer **Nüzhetü’n-nazar**, s. 56.

Hammâd b. Seleme > Ebu'l-Uşerâ ed-Dârimî > Ebûhu tarîkiyle Efendimiz'den (a.s) nakledilen zekata dair³⁶¹ hadis buna misal olup, Tirmizî hadisteki garâbeti şu sözleriyle açıklar:

Hammâd b. Seleme bu hadisi Ebu'l-Uşerâ'dan rivayette teferrüd etmiştir, daha sonra Hammâd tarîkiyle meşhur olmuş ve ondan da birçok kimse rivayet etmiştir. İsnadın aslında garîb olan bu hadis, Hammâd tarîkiyle maruf olmuştur. Ebu'l-Uşerâ'nın, babasından başka rivayeti bilinmez.³⁶² Ebû Nuaym, Mâlik tarikinden garîb olsa da Hammâd tarîkinin meşhur olduğu görüşündedir.³⁶³

11. Metnin Yalnızca Bir İsnadla Sahîh Olduğu Garîb Hadis

Bundan maksad, söz konusu isnadın meşhur olup kendisiyle birçok hadis rivayet edilmesi; ancak ilgili metnin naklinin sadece bu isnadla sahîh olmasıdır.³⁶⁴

Abdullah b. Dînâr'ın İbn Ömer'den naklettiği azadlı kölenin miras hakkının satılması ve hibe edilmesinin nehyedildiği³⁶⁵ hadisi, yalnızca Abdullah b. Dinar > İbn Ömer tarîkiyle sahîh olarak rivayet edilmiştir. Bu hadisi başkasından nakleden vehme düşmüş ve hata etmiştir. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde tahrîc ettiği bu hadis garaibu's-sahîh kısmına dahildir.³⁶⁶

Tirmizi bu çeşid garîb hadise, “bu garîb bir hadistir, bu yalnızca şu tarîk veya sadece filanın hadisi vasıtasıyla bildiğimiz garîb hadistir” şeklinde benzer anlamda farklı ibarelerle atıfta bulunmuştur.³⁶⁷

b. Yalnızca Sened Bakımından Garîb Hadis

Tirmizî bu kısımla ilgili, yukarıda “d” seçeneğinde verdiğimiz, birçok tarîkle rivayet edilen ancak isnadın bir açıdan tek kalması sebebiyle garîb karşılanan hadis ifadesini kullanmıştır.³⁶⁸

³⁶¹ Tirmizî, Sayd 13.

³⁶² İbn Receb, **a.g.e.**, I, 414.

³⁶³ İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh, **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ**, Beyrut 1405 h., VI, 341.

³⁶⁴ İbn Receb, **a.g.e.**, I, s. 415.

³⁶⁵ Buhârî, Itk 3.

³⁶⁶ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 415. Sıhhat bakımında garîb hadis taksimine ileride yer verilecektir.

³⁶⁷ İtr, Nureddin, **el-İmam et-Tirmizî ve'l-muvazenetü beyne Camiîh ve beyne's-Sahihayn**, Kahire 1390/1970, s. 179. İfadelerin aslı şöyledir: “غريب لا نعرف إلا من هذا الوجه، غريب لا نعرف إلا من هذا حديث فلان”

Bundan maksat, metni maruf olup pek çok tarîkle birçok râvîden nakledilen bir rivayette, herhangi bir tabakada yer alan râvînin tek başına rivayette bulunduğu hadistir.³⁶⁹ Yani isnad bakımından meşhur olan hadis, söz konusu tarîki itibariyle garîb olup, sahih ve meşhur olan metni için garâbet söz konusu değildir. Metni sahih olan birçok rivayetin senedi bu şekilde olup, Hâkim ve İbnü's-Salâh gibi hadis alimleri tarafından “garâibu’ş-şuyûh”³⁷⁰ şeklinde, İbn Hacer ise, ferd-i nisbî başlığıyla tasnif etmiştir.³⁷¹ Ayrıca Tirmizî'nin “bu vecihten garîb” dediği hadislerden kastedilen mana budur.³⁷²

Bu kısımda teferrüd iki şekilde gerçekleşir:

1. Hadis, bir veya birkaç sahâbînin rivayetiyle maruf olup farklı tariklerle rivayet edilir ve daha sonra başka bir sahâbîden, maruf olmayan bir tarîkle rivayet edilir ve bu sebeple garîb karşılanır. Tirmizî bu konuya tezimizin garîb hadis çeşitleri kısmında da temas ettiğimiz şu misali vermiştir:

“Kâfir yedi, mümin ise bir mideyle yer” rivayeti, birçok tarîkle nakledilmiş maruf bir hadistir.³⁷³ Ancak İmam Müslim, meşhur olan bu tariklerden farklı olarak hadisi Ebû Küreyb > Hammâd b. Üsâme > Büreyd b. Abdillâh > Ebû Bürde > Ebû Mûsa el-Eşarî tarîkiyle rivayet etmiştir. Bu kanalda, senedin ibtidasında yer alan Ebû Küreyb'in teferrüd etmesi dolayısıyla Buhârî ve Ebû Zür'a gibi birçok hadis âlimi bu tarîki garîb kabul etmişlerdir. Müslim, muhtemelen garâbeti ihsas ettirmek için bu rivayeti İbn Ömer ve Câbir tarîklerinden sonra babın sonunda zikretmektedir.³⁷⁴ Tirmizî bu vechi, Buhârî'nin Ebû Küreyb'in bu rivayeti Ebû Üsâme'den sema ve imlâdan farklı olan müsamahanın meydana gelebileceği müzâkere meclisinde aldığı ifadesine yer vererek garîb kabul etmektedir.³⁷⁵

2. Hadis, birçok tarîkle bir sahâbîden rivayet edilir ve bu tarîkler maruf olur daha sonra aynı sahâbîden garîb karşılanacağı başka bir kanalla nakledilir.

³⁶⁸ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 438.

³⁶⁹ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 271; Süyûtî, **Tedrîbu'r-râvî**, II, 760; Kâsımî, **Kavâid**, s. 185 (dn. 1).

³⁷⁰ Hâkim, **Marife**, s. 329-330; İbnü's-Salâh, **a.g.e.**, s. 271.

³⁷¹ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 57.

³⁷² Tahhân, **Teyisr**, s. 31; Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 86.

³⁷³ Buhârî, Et'ime 12; Müslim, Eşribe 24. Sahihayn'da Ebû Hüreyre, İbn Ömer ve Câbir tarîkleriyle, nakledilmiştir.

³⁷⁴ Müslim, Eşribe 24.

³⁷⁵ İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 397-398; İbn Receb, **a.g.e.**, I, 441-442.

Cenazeye katılıp namaz kılana bir kırât ecir verileceğini vaad eden hadis, Buhârî ve Müslim tarafından Nâfi > İbn Ömer > Ebû Hüreyre tarîkiyle rivayet edilmiştir.³⁷⁶ Muhaddisler arasında bilinen ve meşhur olan kanal da Ebû Hüreyre'ye aittir.

Ayrıca bu hadis Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî > Mervân > Muaviye b. Selâm > Yahyâ b. Kesir > Ebû Saîd Mevlâ Mehrî > Hamza b. Sefîne > Sâib b. Yezîd > Âişe tarîkiyle de nakledilmiştir.

Tirmizi bu hadisle ilgili Hz. Âişe'den birçok tarikle rivayet edilmiş ancak Sâib kanalında rivayetin tek kalması sebebiyle garîb kabul edilmiştir tesbiti yapar. Nitekim - Ebû Hüreyre tarîkiyle mutabakat arzeden- bu hadis, Hz. Aişe'den pek çok kanalla rivayet edilmiş; ancak Sâib'in Âişe'den rivayeti sadece bu vecihle bilinir.³⁷⁷

Tirmizi bu tür garîb hadise; tarîk, şahıs veya ikisi ortak olacak şekilde “bu tarîkten garîb, filan kanalıyla garîb veya bu hadis şu tarîkten filanın rivayetiyle garîb” ifadeleriyle yer vermiştir.³⁷⁸

c. Yalnızca Metin Bakımından Garîb Hadis

İbnü's-Salâh garîb hadisi, “(a) metin ve isnad bakımından garîb, (b) yalnızca isnad bakımından garîb ve (c) yalnızca metin bakımından garîb” olmak üzere üçe ayırmıştır.³⁷⁹

Tahir el-Makdisî ise garîb hadisi, beş kısımda incelerken³⁸⁰ İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1334) da bu taksimi esas almış ve garîb hadisi “(a) sened ve metin bakımından garîb, (b) sadece metin bakımından garîb, (c) sadece sened bakımından garîb, (d) senedin bir kısmında garîb, (e) metnin bir kısmında garîb” şeklinde beş kısımda incelemiştir.³⁸¹

Son taksimde yer alan “a, ve e” şıkları Tirmizi'nin yukarıda ifade edilen metin ve sened bakımından garîb, “c ve d” seçenekleri ise yalnızca sened bakımından garîb hadis kapsamında sayılabilir. Ancak burada yer alan “b” ve İbnü's-Salah'a göre “c” şikkına yani yalnızca metnen garîb hadis taksimine, Tirmizi'nin *İlel*'inde yer verilmemiştir.

³⁷⁶ Buhârî, Cenâiz 57; Müslim, Cenâiz 17.

³⁷⁷ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 444-446.

³⁷⁸ İtr, **el-İmam et-Tirmizi**, s. 182.

³⁷⁹ İbnü's-Salah, **Ulumu'l-hadis**, s. 271.

³⁸⁰ el-Makdisî, **Etrâfu'l-garâib ve'l-efrad**, I, 53.

³⁸¹ Iraki, **Takyid**, II, 814.

İbnü's-Salâh, sened bakımından garîb çeşidini açıkladıktan sonra mukabili olan metin bakımından garîb hadisin bulunmadığını, fakat münferiden nakledilen ferd hadisin sonraki tabakada pek çok râvî tarafından nakledilmesi halinde isnadın bir tarafına binaen meşhur olacağı ve "el-garîbu'l-meşhûr" denilebileceğini, isnadın diğer tarafına göre ise metnen garîb sayılabileceğini belirtmiştir.³⁸²

Irakî ise, İbn Seyyidinnas'ın yalnızca metnen garîb hadis çeşidine yer verdiğini ancak örnek göstermediği muhtemelen bununla da, isnadı birbirinden müştereken nakletmekte meşhur olan, metni ise tek kaldıkları için garîb olan bir çeşidi kastetmiş olabileceğini ifade etmiştir.³⁸³

Özetle ifade edecek olursak, Tirmizi'nin sened ve metin bakımından ve yalnızca sened bakımından garîb hadis taksimi, tekellüften uzaktır. İbn Hacer'in garîb hadisi, sened esaslı olarak ferd-i mutlak ve ferd-i nisbî şeklindeki -üçüncü bir türe yer vermeyen- ikili taksimi³⁸⁴ de aklî tasnifin böyle olduğunu ihsas etmektedir.³⁸⁵

Metnen garîb başka bir ismiyle garâibu'ş-şuyûh, râvîlerin senedin sahâbî tarafına nisbetle metninde teferrüd ettiği ve daha sonra isnaden şöhret bularak maruf olduğu hadistir. Tirmizi yukarıda sened ve metin bakımından garîb kısmında ifade ettiğimiz Ebu'l-Aşura ile ilgili rivayeti dikkatle incelediğimizde bu tür, metnen garîb hadislerle mutabakat arzeder. Nitekim iki kısımda ele aldığımız sened ve metnen garîb hadisin ikinci kısmı, "metnin yalnızca bir isnadla sahîh olduğu garîb hadis" başlığıyla ele alınmıştı.

Birçok râvî hadisi nakleder, bunlar içerisinde bir râvî kendisinden nakledenlerin çok olması sebebiyle şöhret bulur ve hadis onun vasıtasıyla maruf olur. Yani isnad meşhur olur ve bu senedle -mütabii de bulunmayan- birçok hadis rivayet edilir; ancak ilgili hadis metninin rivayeti yalnızca söz konusu senedle sahîh olmaktadır.³⁸⁶

Konuyla ilgisine binaen ilgili örneği tekrar edecek olursak kısaca şöyle ifade edebiliriz:

---

³⁸² İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 271.

³⁸³ Irakî, **a.g.e.**, II, 814.

³⁸⁴ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 56-57.

³⁸⁵ İtr, **el-İmam et-Tirmizi**, s. 182-184; a.mlf., **Menhecü'n-nakd**, s. 397.

³⁸⁶ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 415.

Abdullah b. Dînâr > İbn Ömer tarîkiyle nakledilen azadlı kölenin miras hakkının satılması ilgili hadiste,³⁸⁷ Abdullah b. Dînâr, İbn Ömer'den teferrüd etmiş ve bu haberi Nâfi' ve Sâlim gibi İbn Ömer'in ashabından ondan başkası merfu olarak nakletmemiştir. Yalnızca İbn Dînâr kanalıyla merfû-sahîh olan hadisi, başkasından nakleden vehme düşmüş ve hata etmiştir. Nitekim Müslim, insanların tamamının bu hadiste Abdullah b. Dînâr'a borçlu olduğunu söylemiştir.³⁸⁸ Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde tahrîc ettiği bu hadis garâibu's-sahîh kısmına dâhildir.³⁸⁹

Garâibu's-sahîh ifadesi zımnen, hadisin garîb olması ve râvîsinin teferrüd etmesinin sıhhatine mani olmadığını ortaya koymuştur. Hadis âlimleri bu durumu "garâbet sıhhatine mani değildir" şeklinde formüle etmişlerdir. Yani haber-i vahid bünyesinde yer alan garîb hadis; âdil, zâbit râvîler tarafından muttasıl bir senedle şâz ve muallel olmaksızın nakledilirse sahîh kabul edilir. O halde kabul ve red bakımından garîb hadis hükümleri şunlardır:

3. Hükümü

a. Sahîh-Garîb:

Sihhat şartları olarak ifade edilen beş şartı taşıyan hadisler bu grupta kabul edilir. Buhârînin ilk hadisi olan ameller niyetlere göredir hadisi gibi muhaddislerin telakki bi'l-kabulüne mazhar olmuş hadisler bu zümredendir. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'inde garâibu's-Sahîhayn olarak bilinen iki yüz kadar hadis mevcuttur.³⁹⁰

b. Hasen-Garîb:

Sihhat için sayılan özellikleri taşıyan ancak zabt noktasında zayıflığı bulunan râvîlerin hadisleri bu kısımda yer alır.³⁹¹ Tirmizî'de çokça yer alan bu çeşid garîb için hasenun-garîbun la na'rifuhu illa min haze'l-vech tabirleri kullanılmıştır.

---

³⁸⁷ Sened ve metin bakımından garîb hadisin ikinci kısmında ele alınmıştı, ilgisine binaen burada yer verildi.

³⁸⁸ Müslim, Itk 3.

³⁸⁹ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 415.

³⁹⁰ Hâkim'e göre garîb hadisin ilk çeşidi garâibu's-sahîhtir, bk. Hâkim, **Marife**, s. 327. Ayrıca İbnü'l-Kayserânî'nin hadis taksiminin ilk kısmı da garâib ve efrâd sahiha şeklinde başlar, bk. el-Makdisî, **Etrâfu'l-garâib**, I, 53.

³⁹¹ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 386-392.

c. Zayıf-Garîb:

Sahih veya hasen hadis vasıflarını taşımayan rivayetler zayıf kabul edilirler. Garîb hadisler ise çoğunlukla muhaddisin zihnini kurcalamış onu şüpheye sevk etmiştir. Çünkü, râvînin bir hadiste tek kalması, hata ve vehim gibi kusurları çağırır. Önde gelen hadis imamları illet ve zafiyet iş'âr ettiği düşüncesiyle garâibi zemmeden pek çok ifade kullanmışlardır.³⁹²

B. Ziyâdetü's-Sika

Tirmizi garâbetle ilişkilendirdiği sikanın ziyâdesini, hadiste bulunan bir ziyâde sebebiyle garîb karşılanan hadisler ki bu ziyade ancak hıfzına itimad edilen râvîler tarafından yapılırsa kabul edilir ifadesiyle açıklamıştır.³⁹³

Müellifin konuyla ilgili verdiği örnek üzerinde meseleyi izah edeceğiz.

Mâlik b. Enes > Nâfi' > İbn Ömer tarîkiyle rivayet edilen fitır sadakasıyla ilgili³⁹⁴ rivayette İmam Mâlik tarafından "müslümanlardan" şeklinde bir ziyade mevcuttur.

Tirmizi bu rivayetin keyfiyetini şöyle ele almıştır: Eyyüb es-Sahtiyânî, Ubeydullah b. Ömer ve diğer birçok râvî bu hadisi zikri geçen ziyâde olmaksızın nakletmişlerdir. Bazı râvîler ise Nâfi'den bu ziyade bölümü rivayet etmişler; fakat bunların da hıfzına itimad edilmez. Dolayısıyla bu tarîk ziyâdenin kabul şartında ifade edildiği üzere hıfzına güvenilmeyen râvîlerden olduğu için kabul edilmemiş, sika ve makbul olan İmâm Mâlik'in tek kaldığı fazla kısım onaylanmıştır. Aynı sahâbîden ziyâdenin nakledildiği bazı farklı tarîklerin bulunması hadisin mütâbii olduğunu gösterse de bu durum, Nâfi'nin birçok ashâbı kanalıyla nakledilmediği için Mâlik tarîkinde ziyâdenin kabulünü ortadan kaldırmamıştır.³⁹⁵

Aslında meşhur olan bu hadis, zabtı kabul gören bir râvîsinin metinde garîb karşılanan bir ziyadeyi tek başına naklettiği bir rivayettir. Bu itibarla garîb hadisin bir çeşidi olur.³⁹⁶

³⁹² Hükme dair üçlü tasnif için bk. İtr, **İmam Tirmizi**, s. 178-179; a.mlf., **Menhecü'n-nakd**, s. 401-402.

³⁹³ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 418.

³⁹⁴ Tirmizi, Zekât 35.

³⁹⁵ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 418-420.

³⁹⁶ Bu İbn Seyyidinnâs tarafından garîb hadisin râvînin durumuna göre kabul değerlendirmesinin yapılacağını ifade ettiği üçüncü nev'idir, bk. İbn Seyyidinnâs, **en-Nefhu's-Şezî**, I, 308. Tâhir el-

Ziyade, sened ve metinde olmak üzere iki kısımdır:

1. Senedde Ziyâde

Tirmizî senedde ziyadeyi, el-mezîd fî muttasılı'l-esânidle beraber ele almıştır. İsnadda ziyâde, vasl-irsâl, raf'-vakf ve el-mezîd fî muttasılı'l-esânid olmak üzere üç şekilde olabilir:

a. Mürsel-Mevsûl

Başlıkta yer alan irsâl tabiriyle ittisalin mukabili olan inkıtâ kastedilmektedir. Yani bu kopuklukla, tâbiînin doğrudan Peygamber'e nisbet ederek naklettiği rivayetler için terim anlamında kullanılan mürsel değil, ondan farklı olarak sahâbi veya başka bir tabakada bulunan herhangi bir râvînin düşmesi anlatılmak istenir.³⁹⁷

Birçok sika râvînin munkatı olarak, bazı râvîlerin ise mevsûl olarak rivayet ettikleri hadisler bu kısımdadır. Bunu şu örnekle açıklayalım:

Tirmizî, Muhammed b. İsmâil > Âdem b. Ebi İyâs > Şeybân > Abdulmelik b. Umeyr > Ebû Seleme b. Abdirrahman > Ebû Hüreyre tarîkiyle naklettiği bir rivayetle ilgili,³⁹⁸ bu hasen-sahîh-garîb bir hadistir değerlendirmesi yapmıştır. Daha sonra aynı metni, Sâlih b. Abdillâh > Ebû Avâne > Abdulmelik b. Umeyr > Ebû Seleme b. Abdirrahman şeklinde farklı bir isnadla vermiş ve Ebû Hüreyre'nin ikinci tarîkte yer almadığını, Şeybân rivayetinin ona göre tam, onun ehli hadis nazarında sika olduğunu söylemiştir.

İlk rivayet mevsûl, Ebû Avâne tariki ise mürsel/munkatıdır. Şeybân, hadis ehline göre sika birisidir.³⁹⁹ Dolayısıyla Tirmizî, hadisi hakkında muhtemelen ziyâdesinin makbul olduğunu ihsas ettirmek suretiyle sıhhat değerlendirmesi yapmıştır.⁴⁰⁰

b. Merfû-Mevkûf

Birçok sika râvî sahâbîden mevkûf, bir râvînin ise tek başına merfû olarak rivayette bulunduğu hadisler için bu durum meydana gelir. Bir örnekle izah edelim:

Makdisî'nin garîb hadis taksiminde yer alan metnin bir kısmında garîb olarak ifade edilen beşinci çeşittir, bk. el-Makdisî, **Etrâfu'l-garâib ve'l-efrad**, I, 53.

³⁹⁷ İtr, **el-İmam Tirmizî**, s. 133.

³⁹⁸ Tirmizî, Zühd 39.

³⁹⁹ İbn Hacer, Şeybân b. Abdirrahman et-Temîmî ile ilgili sika ve kitab sahibi açıklaması yapmıştır, bk. İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb**, s. 303 (râvî no: 2833).

⁴⁰⁰ İtr, **Menhecü'n-nakd**, s. 424-425.

Saîd b. Ebî Arûbe > Katâde > Ebû Harb > Ebu'l-Esved > Ali (r.a) tarîkiyle mevkûf,⁴⁰¹

Saîd b. Ebî Arûbe > Katâde > Hişâm ed-Destuvâi > Ali (r.a) tarîkiyle merfû,⁴⁰² olarak nakledilen bevlîni temizliğiyle ilgili hadisi⁴⁰³ Tirmizî mevkûf ve merfû iki şekilde zikretmiştir. Bezzâr, bu rivayeti Hişâm'dan başkalarının Katâde > Ebû Harb > Ebûhu > Ali şeklinde mevkûf, ancak Hişâm'ın babası tarîkiyle merfû naklettiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁴

c. el-Mezîd fî muttasılı'l-esânîd (senedin devamında ziyâde)

Râvînin hadisin isnadına vehem veya hatayla bir veya birkaç râvî eklemesi⁴⁰⁵ şeklinde tarif edilen mezîd, aynı hadisi rivayet eden itkân ve zabt sahibi râvîlerin ziyade râvîyi senedlerinin o yerinde zikretmemiş olmalarıyla belli olur.⁴⁰⁶

2. Metinde Ziyâde

Tirmizî'nin birkaç örnek vererek ele aldığı sika râvînin teferrüd ettiği metindeki ziyadeyi,⁴⁰⁷ senedde bulunan ziyâde gibi üç başlıkta⁴⁰⁸ ele alabiliriz.

a. Muhâlif Ziyâde

Sika râvînin, diğer sikaların rivayetine muhalif olarak -ziyâdeyle- naklettiği hadis anlamındadır. Hükümü şâz hadiste olduğu gibi reddir.

b. Muvâfık Ziyâde

Adâlet ve zabt sahibi sika râvînin, diğer sikaların rivayetlerine aykırı olmaksızın rivayet ettiği hadis manasına gelir. Sika râvî rivayetin bir kısmında muhalefet ederek tek kalır ve sika kimselerin rivayetlerinde bu ek kısma muarız bir şey bulunmaz. Bu grupta bulunan hadisler makbul sayılır.

⁴⁰¹ Ebû Dâvûd, Tahâre 137. Farklı sahâbilerden merfû olarak da nakledilmiştir, bk. Abdurrezzak, **Musannef**, I, 381 (hadis no: 1488-1491).

⁴⁰² Farklı sahâbilerden merfû olarak da nakledilmiştir, bk. Abdurrezzak, **Musannef**, I, 381 (hadis no: 1488-1491).

⁴⁰³ Tirmizî, Cum'a 77; İbn Mace, Tahâre 77.

⁴⁰⁴ Bezzâr, **el-Bahru'z-zehhâr**, II, 295.

⁴⁰⁵ İbn Cemâa', **Menhelü'r-revî**, s. 71.

⁴⁰⁶ Aydınlı, **Hadis İstılahları**, s. 186. Bu çeşid ziyâde, misaliyle birlikte "Ferd-el-Mezîd fî muttasılı'l-esânîd İlişkisi" başlığında incelenmiştir. İlgili bölüme müracaat ediniz.

⁴⁰⁷ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 430-437.

⁴⁰⁸ Bu kısımdaki taksimi, mutabakat olması amacıyla senedde ziyade tasnifinde olduğu gibi ele alacağız, bk. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 86-87.

c. Muvâfık-Muhâlif Ziyâde

Bu başlıkla kastedilen, a ve b şıklarının özelliklerini kendinde toplamasıdır. Yani, râvînin, diğer râvîlerin zikretmediği bir fazlalığı nakletmekte teferrüd ettiği hadistir.

Ebû Mâlik el-Eşceî > Rib'î > Huzeyfe tarîkiyle rivayet edilen "...yeryüzünün tamamı mescid, toprağı ise temiz kılındı..." hadisi⁴⁰⁹ diğer tarîklerde "toprağı" ifadesi bulunmaksızın rivayet edilmiştir. Umumun tahsisi kabilinden olan bu ifade metindeki ziyadeye örnektir. Ebû Mâlik, hem bu ek kısımda hem de Huzeyfe'den rivayette tek kalmış, diğer tarîkler farklı sahâbîlerden ziyade olmaksızın nakledilmiştir.⁴¹⁰

Bu rivayet sahâbîlerin çoğunun umumî, Huzeyfe tarîkinin ise toprağı tahsisiyle hususî nakledilmesi açısından muhalif olup "a" seçeneğine, iki kanal da anlam açısından birbirine aykırı olmadıkları için de aralarında muhalefet yoktur, dolayısıyla bu bakımdan "b" şikkına benzetilebilir.⁴¹¹

Sika râvînin kendisinden sika kimselere muhalif olmaksızın naklettiği ziyade, mutlak olarak makbul sayılır; çünkü bu rivayet, sika râvînin teferrüdü olarak müstakil bir hadis hüviyetindedir.⁴¹²

Tirmizî, "Kitabu'l-İlel"de garîb hadisleri incelemeye başlarken ehli hadis, bu kitapta zikrettiğimiz garîb hadisi birkaç manada garîb bulmuşlardır açıklamasına yer vermiş ve garîb hadisi, şöyle tarif etmişti:

a) Yalnızca bir tarîkten rivayet edilen garîb hadis (ferd).

b) Pek çok kimse bir hadisi rivayet eder, birçok râvî tarafından nakledilmekle meşhur olduğu halde ancak bir râvîsi kanalıyla maruf olan garîb hadis (metin ve sened bakımından garîb/garîb-i mutlak).

c) Hadiste bulunan bir ziyade sebebiyle garîb karşılanan hadisler ki bu ziyade ancak hıfzına itimad edilen râvîler tarafından yapılırsa kabul edilir (metnin bir kısmında garîb-ziyâdetü's-sika).

d) Birçok tarîkle rivayet edilen ancak isnadın bir açıdan tek kalması sebebiyle garîb karşılanan hadis (yalnızca sened bakımından garîb/garîb-i nisbî).⁴¹³

⁴⁰⁹ Buhârî Teyemmüm 1; Müslim, Mesâcid 4; Tirmizî, Ganîmet 5. Hadiste yer alan "toprağı" ifadesi Müslim'e aittir.

⁴¹⁰ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 432-433.

⁴¹¹ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 87.

⁴¹² İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 68.

Bu tanımlardan ve ilk bölümde temas ettiğimiz mütekaddim-müteahhir dönem kullanımından hareketle ferdiyetin daha umumî olduğu, her garîb hadisin mutlak teferrüd manasına gelmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Tirmizî, “a ve d” şıklarında senedin râvîsindeki tek kalış ve “b, c” seçeneklerindeki metnin durumuna kadar rivayetleri ayrıntılı olarak ele alarak, garâbet durumlarını tesbit etmiş ve hadisler hakkında gerekçesini belirleyerek garîb ifadesi kullanılmıştır.

Örnekler üzerinden tek tek incelenerek yapılan isimlendirme müteahhir dönemden yönteminden farklı, mütekaddim dönem kullanımıyla uyumludur. Zira hatırlamak gerekirse garîb hadis, mütekaddim dönemde⁴¹⁴ daha çok seneddeki garâbete işaret edecek şekilde isnad veya hem isnad hem metin esaslı olarak şu iki manada kullanılmıştı:

1) Râvîsinin, hadisleri cem’ eden/medâru’l-isnâd olan muhaddislerden tek kalarak naklettiği hadis. (İbn Mende-İbnü’s-Salâh-Sehâvî)

11) Metin yahut isnadında -ziyadelik gibi bir sebeble- tek kalmış (İbn Kesir-Suyutî-Kâsımî)

Garâbeti mutlak teferrüden daha hususi gören bu dönem alimleri, garîbi teferrüdün bazı çeşitleri hakkında kullandıkları ihsas ettirecek şekilde genellikle nev’ilere ayırarak ele almışlardır.⁴¹⁵ Tirmizî’nin kullanımı da dönemiyle uyumluluk arz etmektedir.

III. ŞERHU İLELİ’T-TİRMİZÎ’DE TEFERRÜD VE KABUL-RED KÂİDELERİ

A. Râvî Tabakaları

Şerhu İleli’t-Tirmizî’de râvîler dört kısımda ele alınmış, kabul ve red bakımından durumları açıklanmıştır. Bunlar teferrüdle ilişkileri bağlamında şöyle ifade edilebilir:

a) Ehli hadisin cumhuruna göre yalanla itham edilen veya çok hata yapan gâfil bir râvinin rivayetiyle uğraşılmaz.

⁴¹³ Sırasıyla a, b, c, d şıkları için bk. İbn Receb, Şerhu İleli’t-Tirmizî, I, 340, 341, 418, 438.

⁴¹⁴ Bu dönemle, başta Tirmizî olmak üzere garâbeti tarif eden ve kullanmakla öne çıkan İbn Mende, Hâkim, Tahir el-Makdisî gibi bazı muhaddisleri kastediyoruz, bk. “garîb hadisin terim anlamı bölümü”

⁴¹⁵ Örneğin garîb hadisi, Hâkim üçlü, Tahir el-Makdisî beşli tasnif etmişlerdir.

b) Yalanla itham edilen, gaflet veya fazla hata yapan kimsenin teferrüd ettiği rivayetiyle ihticâc edilmez.⁴¹⁶

c) Saduk ve ilim sahibi bazı kimseler bu yönleriyle tezkiye edilmişler ancak hıfzları bakımından tenkid edilmişlerdir. Böyle olan bir râvî hadiste tek kalır ve mütâbî de bulunmazsa rivâyetiyle ihticâc edilmez ve terk edilirler.⁴¹⁷

d) Çok az hata yapan adâlet ve zabt sahibi sika râvîlerin nakilleriyle ihticâc edileceğinde ittifak edilmiştir.⁴¹⁸

Tirmizî özellikle fezâil konusunda garâibe yer vermiş ancak bu durumu çoğu zaman açıklamıştır. O, yalancılıkla itham edilen ve bu ithamda ittifak edilen hiç kimseden münferiden hadis tahrîc etmemiştir; ancak bazen birçok tarîkten gelen ve bazılarında müttehem bir râvî bulunan kimselerin hadislerine yer vermiştir.

İmam Tirmizî, zabt sahibi sika kimselerin, çok az hata yapan, fazlaca yanlış düşen ve nadiren vehmin gâlip olduğu kimselerden de -râvî ve rivâyetlerin- durumlarını beyan ederek hadis tahrîc etmiştir.⁴¹⁹

B. Kabul-Red Bakımından Bir Medâru'l-İsnâd Örneği: Zührî ve Ashâbı

İbn Mende (ö. 395/1005), garîb hadisi, “hadisleri cem’ eden/medâru'l-İsnâd olan Zührî, Katâde ve onlara denk muhaddislerden, bir kimsenin münferiden naklettiği hadis” şeklinde tarif etmiştir.⁴²⁰

Bu tanımda ifade edildiği üzere ferdiyet/teferrüd öncelikli olarak isnâdın medârı olan râvîyle ilişkilidir. Sened veya metinde ziyâde ve noksanlık gibi herhangi bir yönden tek kalışın merkezi erken dönemde hadisleri toplayan kimselerden nakilde bulunan kişilerle ilgili olmaktadır. Dolayısıyla medâr olan bu râvîlerin ashâbı, mesela Zührî gibi bir hocadan rivayet ettiğinde kabul ve red bakımından aynı seviye olup makbul sayılır mı? Böyle bir soruya verilecek cevap genel olarak rivayetler, özel olarak

⁴¹⁶ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I, 72.

⁴¹⁷ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 105.

⁴¹⁸ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 105. Ayrıca “hataları nadir olan mutkin ve hafız kimseler” şeklinde müstakil başlık açılmıştır; bk. A.mlf., **a.g.e.**, I, 159-161.

⁴¹⁹ Yukarıda zikredilen râvî tabakaları da dikkate alınarak, İlel'in şerh kısmından derlenmiştir; bk. İbn Receb, **a.g.e.**, I, 395-397.

⁴²⁰ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 270

da teferrüd edilen hadisleri kabulde muhaddislerin yaklaşımı noktasında bize fikir verecektir. Râvilerin kabul ve reddi bakımından gösterilen tavra bir medâru'l-isnad örneği olarak İbn Şihâb ez-Zührî çerçevesinde İbn Receb Hanbelî şöyle cevap vermektedir:

Zührî'nin ashâbı beş tabakadır. Bunlar:

a) Birinci tabaka; Mâlik, Ubeydullah b. Ömer, Ma'mer gibi hıfz ve itkân sahibi olup Zührî'yle uzun süre beraber bulunarak hadislerini öğrenip zabt eden râvîlerdir. Bunların, Zührî'den rivayetlerinin kabul edilmesinde ittifak edilmiştir.

b) İkinci tabaka; hıfz ve itkân ehli olmakla birlikte Zührî'ye kısa süre talebe oldukları için hadislerine yeterli derecede muttali olamamışlardır. İtkân noktasında ise ilk tabakadan aşağıda bulunurlar. Evzâî, Leys, Nu'mân b. Râşid vb. râviler bu kısımda yer alır. Müslim bu kimselerin Zührî'den rivâyetlerini tahrîc etmiştir.

c) Üçüncü tabaka; Zührî'ye mülâzemet ederek onunla beraber bulunan ve kendisinden hadis nakleden kimselerdir. Ancak hıfzları konusunda tenkit edilmişlerdir. Süfyân b. Hüseyin, Muhammed b. İshâk vd. bu zümredendir. Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî bunların hadislerini alırken, Müslim, rivayetlerine mütabaât kabilinden yer vermiştir.

d) Dördüncü tabaka; İshâk b. Yahyâ el-Kelbî, Muâviye b. Yahya es-Sadefî, İshâk b. Ebî Ferve gibi Zührî'ye mülâzemet etmeden ve onun ashâbı olmadan kendisinden hadis rivâyet eden kimseler. Tirmizî kimi zaman bu gruptan bazı kimselerin rivâyetlerini kitabına alır.

e) Beşinci tabaka; Hakem el-Eylî, Muhammed b. Saîd el-Maslûb gibi metrûk ve mechûl olan kimselerdir. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî bunların hadislerini tahrîc etmezken İbn Mâce bazılarının rivayetlerine yer vermiştir.⁴²¹

---

⁴²¹ İbn Receb, **a.g.e.**, I, 399-400.

SONUÇ

Hadis ilim tarihi bakımından başlangıçta genellikle şifahen nakledilen rivayetler hicrî ikinci asırdan itibaren resmî olarak tedvin edilerek kayda geçirilmeye başlanmıştır. Tasnifin altın çağı olarak ifade edebileceğimiz hicrî üçüncü yüzyıl gibi erken bir dönemde muhaddisler, râvîler ve rivayetleri istikrâ yöntemiyle incelenmiş ve onları farklı açılardan belirli özelliklere göre tasnif ederek bazı kavramlarla nitelenmişlerdir. Bunlardan birisi rivayetlerin, bir arada bulunma veya tek kalmalarına göre ayrılmasıdır.

Teferrüd veya garâbet, ferd, garîb, şâz, münker ve ziyâde gibi bir çok hadis usûl kavramıyla tek kalma ortak paydasında ilişkili olup bunlar içerisinde isim olarak da aralarında yakınlık bulunan ferd ve garîb terimleri iki temel kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Tesbit karîneleri olmak üzere mutlak teferrüd veya nisbî garâbet, muhalefet çerçevesinde ise ilelü'l-hadisle yakın ilgilidir. Rivayetler, sened veya metnindeki mesela ziyâdelik vd. herhangi bir sebeple ya da benzerinin başka râvîler tarafından zikredilmemesi gibi nedenlerle tek kalarak ferd ve garîb olmakla nitelenmişlerdir. Râvînin bir hadisi, isnadın medârından veya başka bir tabakada rivayette tek kalması ise ferdiyetin diğer bir itibarla ifadesidir.

Hadis araştırmacısını teferrüd bilgisine ulaştıracak söz konusu bu iki ana kavram, mütekaddim ve müteahhir dönemde tariflerinin tarihsel gelişimini takip ve tespit etmek, dönemseller farklılıklarını kavramak amacıyla hadis usûlü eserlerine başvurularak öne çıkan bazı âlimler üzerinden kronolojik olarak ele alınmıştır.

Terimlerin zamana dayalı olarak incelenmesi neticesinde, bu iki ıstılah başta olmak üzere ilişkili diğer kavramların tarif ve illet tespitini, mütekaddim dönem âlimleri hadis pratiği yani teorik tanımdan değil bizzat örnek metinler üzerinden yaparken müteahhir dönemde ise muhaddisler sınırlı bazı misaller seçerek bunlar üzerinden tarif ederek genelleme yaptıklarını göstermiştir. Dolayısıyla onların bu yöntemi beraberinde, her bir hadisi özel olarak hıfz, fehm ve marifet delilleriyle inceleyen ilk dönem hadis ulemâsının metodundan farklılaşmaya ve erken dönem hadis usûlü ve ilimlerine dair kavramları, zihni şekillendiren son dönem tarifleri üzerinden okuma problemini beraberinde getirmiştir.

Ferd ve garîb olmak genel bir prensip olarak sıhate mâni değildir, muhaddisler bu tür hadislerin sıhhat şartlarını taşıması durumunda sahîh, bu unsurlardaki zabt eksikliği sebebiyle hasen veya zayıf olabileceğini ifade etmişlerdir. Sika râvînin

taşınması gereken ve rivayetlerinin güvenilirliğini tespit için hadis münekkithleri tarafından kısaca on cerh kusuru (metâin-i aşere) şeklinde formüle edilen bazı temel kurallar vardır. Bunlardan adâletle ilgili olanlar kizbu'r-râvî, ittihadu'r-râvî bi'l-kizb, cehâlet, fisk ve bid'at; zabtla alakalı olanlar ise kesretü'l-galat, fartu'l-gafle, vehim, muhâlefet ve sûü'l-hıfzdır.

Kabul ve red kâideleri başlığıyla ele aldığımız ikinci bölümdeki râvî ve rivayete dair hususlar hiç şüphesiz bunlarla sınırlı değildir. Buna binaen mukıllûndan olma veya sika ancak bazı hocalarda rivayette zayıf kalma ve teferrüd ilişkisi gibi tamamlayıcı olması bakımından diğer bazı prensiplere de temas edilmiştir. Ancak râvînin hâliyle ilişkili olan bu kurallar ve rivayetin durumuyla alakalı diğer bazı prensiplerin yanı sıra rivayetin sıhhat değerlendirmesine etki eden zaman, râvînin medâr oluşu veya hocasıyla talebelik ilişkisi ya da rivayetin keyfiyetine dair başka temel cerh-tadil prensiplerinin de olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

İki bölümde teorik olarak ele alınan konuların pratiğe yansımaları olarak görülebilecek, garîb ve ilişkili bazı kavramların metinlerdeki izdüşümü ve râvîlerin tabakaları bilgisinin tedvîn döneminin zirve ismi Zührî gibi bir örnek üzerinden ele alındığı bir üçüncü bölüm mevcuttur. Bu bölümde garîb tabirinin anlamı, çeşitleri ve hükmünü açıklayarak metinlere uygulayan Tirmizî'nin uygulaması dikkat çekmektedir.

Hadis rivayet literatürünün tasnif bakımından altın çağı olarak tanımlanan hicrî üçüncü asır gibi erken dönemde muasırı diğer âlimlere göre hadis illetleri bilgisiyle öne çıkan söz konusu müellifin garâbeti ayrıntılı olarak ele aldığı ve illetin el kitabı sayılabilecek *İlelü't-Tirmizî* adlı eseri, bizim iki bölümde ele aldığımız teorik bilgilerin pratik hale getirilmesine imkan sağlamıştır. Bunun neticesinde hem klasik dönemde alanın uzmanı olan bir kişi tarafından kavramlar metinler üzerinden tatbik edilerek konunun nasıl incelendiği görülmüş hem de müteahhir dönemle karşılaştırma yapabilme olanağı doğmuştur.

Tezin giriş kısmında ifade edildiği üzere araştırmakta olduğumuz konuyu, hadis ilimleri içerisinde değerlendirilen cerh-ta'dil, ricâl-ilel gibi diğer bazı alanlarla irtibatlı olarak inceleyen çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca bu konu, fıkıh ilmi gibi hükümlere dair tespitlerde bulunan diğer temel islam bilimleriyle ilişkilendirilerek de ele alınabileceği gibi, son dönemlerde hadise dair batılı araştırmacılar tarafından ortaya

atılan müşterek râvî teorisi bağlamındaki tartışmalar çerçevesinde ise karşılaştırmalı olarak çalışılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adâb Mahmûd el-Hameş: **el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühü fî kitâbihi'l-Câmi'**, Dâru'l-Feth, Ammân 1423/2003.
- Alâî: **Câmiu't-tahsîl**, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1417/1984.
- Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Sultan
- Muhammed el-Heravî: **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker fî mustalahi ehli'l-eser**, thk. Muhammed-Heysen Nizar Temim, Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut t.s.
- Aşikkutlu, Emin: "Fısk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XIII, 38.
-----, "Muhâlefet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXX, 402-403.
- Avvâme, Muhammed: **Eserü'l-hadîsi's-şerîf fî ihtilâfi'l-eimmeti'l-fukahâ** (Edebü'l-ihtilâf ile birlikte), Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yüsr, Cidde 1430/2009.
- Aydınlı, Abdullah: **Hadis Istılahları Sözlüğü**, İFAV, İstanbul 2009.
-----, "Adâlet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, I, 344.
-----, "Sûü'l-Hıfz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXXVII, 588.
- Beykûnî, Ömer b.
- Muhammed b. Fettûh: **Şerhu 'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadîs**, cem ve tertîb Abdullah Sirâcuddîn, Matbaatu's-Sabâh, Dimeşk t.s.

Bezzâr, Ebû Bekr Amr

b. Ahmed b. Abdulhâlık: **Müsnedü'l-Bezzâr** (el-Bahru'z-zehhâr), thk. Mahfûz Zeynullah, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1424/2003.

Bikâî, Ali Nâif: **el-İctihâd fi ilmi'l-hadis**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1430/2009.

Çakan, İsmail Lütî: **Hadis Edebiyatı**, İFAV, İstanbul 2011.
-----, **Hadis Usûlü**, İFAV, İstanbul 2007.

Ebû Dâvûd, Süleyman b.

Eş'as es-Sicistânî: **Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ Ehli Mekke fî Vasfi sünenihi** (Selâsü resâil içerisinde), thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Beyrut 1426/2005.

Ebû Nuaym, Ahmed b.

Abdillah İsfehânî: **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1405 h.

Efendioğlu, Mehmet: "Mesrûk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIX, 336.

-----, "Münker", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXXII, 13.

Erul, Bünyamin: "Vehim", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XLII, s. 616.

-----, "Zabt", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XLIV, s. 61.

Firûzâbâdî, Mecduddîn

M. b. Yakub b. Muhammed: **el-Okyanûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, trc. Mütercim Asım Efendi, el-Matbaatü'l-Bahriyye, yy. 1304 h.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn

Muhammed b. Ya'kûb.

Basâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut t.s.

Güler, Zekeriya:

“Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Dirâyet Bütünlüğü”, **İLAM Araştırma Dergisi**, I/ 2 (1996), s. 113-132.

-----, **İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü**, Adal Ofset, Konya 2002.

Hâkim, Ebû Abdillah

Muhammed b. Abdillah:

Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeyü ecnâsihâ, thk. Ahmed. b. Fâris es-Sellûm, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1431/2010.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b.

Abdillah b. Ahmed:

el-İrşâd fî ma'rifeti ulemai'l-hadis, thk. Âmir Ahmed Haydar, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993.

Hamâm, Abdulcevâd:

et-Teferrüd fî rivâyeti'l-hadîs ve menheci'l-muhaddisîn fî kabûlih ev raddih, Dâru'n-Nevâdir, Dımaşk 1432/2011.

Hatîb el-Bağdâdî,

Ahmed b. Ali b. Sâbit:

el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

-----, **el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye**, I-II, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, Dâru İbni'l-Cevzî, Demâm 1432.

Hatîb, Muhammed Acâc:

Usûlü'l-hadis, Dâru'l-Minâre, Cidde-Mekke 1417/1997.

Hatîb, Muhammed Mücîr:

Ma'rifetü medâri'l-isnâd ve beyânu mekanetihi fî ilmi ileli'l-hadîs, I-II, Dâru'l-Meymân, Riyad 1428/2007.

Hatiboğlu, İbrahim:

“el-Muhaddisü'l-fâsıl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXX, 394.

el-Hızır, Abdulkerim b.

Abdullah b. Abdurrahman: **el-Hadîsu'z-zaîf ve hükmu'l-ihcâci bihi**, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, Riyad 1426.

Irâki, Zeynuddin

Abdurrahim b. el-Hüseyn: **Elfiyyetü'l-hadis** (şerhi **Fethü'l-muğîs** ile birlikte) thk. Ahmed Muhammed Şakir, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1408/1988.

-----, **et-Takyîd ve'l-Îzâh li-mâ utluka ve uğluka min kitâbi İbni's-Salâh**, I-II, thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1429/2008.

-----, **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm**, thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1411/1991.

Itr, Nureddin:

el-İmam et-Tirmizi ve'l-muvazenetü beyne Camiih ve beyne's-Sahihayn, Matbaatü Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1390/1970.

-----, **Menhecü'n-nakd**, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1424/2003.

-----, **Usûlü'l-cerh ve't-ta'dîl ve ilmü'r-ricâl**, Dâru'l-Yemâme, Dımaşk 1422/2001.

İbn Cemaâ':

el-Menhelü'r-revî fî muhtasari ulûmi'l-hadisi'n-nebevî, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1406/1986.

İbn Dakîkul'îd:

el-İktirâh fî beyâni'l-istilâh, thk. Âmir Hasan Sabrî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1427/2006.

İbn Ebî Hâtim,

Abdurrahmân b.

Muhammed b. İdrîs: **İlelü'l-hadîs**, thk. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî, el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-tibâati ve'n-neşr, Kahire 1423/2003.

-----, **Kitâbu'l-İlel**, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyd-Hâlid b. Abdirrahman el-Cüreysî v.dğr., Mektebetü'l-Cüreysî li't-Tevzî ve'l-İ'lân, Riyad 1426 (diğer baskısı).

-----, **el-Cerh ve't-ta'dil**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Haydarâbâd 1371/1952.

İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr

Abdullah b. Muhammed: **Zemmü'l-kezip** (mevsûatu'l-İmâm İbn Ebi'd-Dünyâ içerisinde), thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1429/2008.

İbn Hacer el-Askalânî,

Ahmed b. Ali: **en-Nüket ala Kitâbi İbni's-Salâh**, I-II, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr, Dâru'r-Râye li'n-Neşr ve't-Tevzî, Riyad 1417.

-----, **Şerhu'n-Nuhbe: Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser**, thk. Nureddin İtr, Matbaatü's-Sabâh, Dımaşk 1421/2000.

-----, **Takrîbu't-Tehzîb**, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yüsr, Cidde 1430/2009.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs

Şemsuddîn Ahmed b.

Muhammed b. Ebî Bekr: **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân**, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1434/2013.

İbn Hanbelî, Radiyyuddîn

Muhammed b. İbrahim: **Kafvu'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser**, (Bülğatü'l-erîble birlikte), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1430.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim

Muhammed b. Hibbân b.

Ahmed el-Büstî: **el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'z-zuafâi ve'l-metrûkîn**, thk. Mahmûd İbrahim Zayed, Dâru'l-Va'y, Halep 1975.

-----, **Sahîhi İbn Hibbân bi-terfîbi İbn Balabân**, thk. Şuayb Arnaûd, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997.

İbn Kayyım, Şemsuddîn

Ebû Abdillâh Muhammed

b. Ebî Bekr el-Cevziyye: **İğâsetü'l-lehfân min mekâsıdı'ş-şeytân**, thk. Beşir Muhammed Uyûn, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Dımaşk 1422/2001,

-----, **el-Menâru'l-münîf fi's-sahîhi ve'z-zaîf**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2004.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ

ed-Dimeşkî:

İhtisâru ulûmi'l-hadis, thk. Ahmed. Muhammed Şakir, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire 1423/2003.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl

Cemâlüddîn, Muhammed

b. Mükerrrem el-İfrîkî: **Lisânu'l-arab**, Dâru's-Sâdır, Beyrut ts.

İbn Receb el-Hanbelî,

Ebu'l-Ferec Zeynuddîn

Abdurrahman b. Ahmed: **Şerhu İleli't-Tirmizî**, I-II, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-Beyrûtî, Dımaşk 1429/2008.

İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth

Muhammed b. Muhammed

- el-Ya'murî: **en-Nefhu's-Şezî fî şerhi Câmii't-Tirmizî**, thk. Ahmed Ma'bed Abdulkerim, Dâru'l-Âsime, Riyad 1409 h.
- İbnü'l-Keyyâl, Ebu'l-Berakât
- Muhammed b. Ahmed: **el-Kevakibu'n-neyyirât fî marifeti men ihtelata mine'r-ruvâti's-sikât**, thk. Abdulkayyûm Abdurabbinnebî, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Beyrut 1401/1981.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr
- Osman b. Abdirrahman
- eş-Şehrezûrî: **Ma'rifetü envâi ilmi'l-hadis**, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2008.
- Kandemir, M. Yaşar: "Tirmizî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XLI, s. 202.
- Karacabey, Salih: "Ziyâdetü's-Sika", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXXIV, s. 486.
- Karagözoğlu, M. Macit: **Maktû Hadis Ve Delil Değeri** (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İÜSBE, İstanbul 2011.
- Kâsimî, M. Cemaleddin: **Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadis**, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, Dımaşk 1433/2012.
- Kaya, Mehmet Fatih: **Hadis Usulünde İhtilat**, Rihle Kitap, İstanbul 2011.
- Keskin, Yusuf Ziya: "Hadis Usûlünde Ferd Ve Garîb", **HÜİFD**, VI (2000), s. 27-39.
- Kettânî: **Hadis Literatürü**, trc. Yusûf Özbek, İz yayıncılık, İstanbul 1994.
- Kızıl, Fatma: **Müşterek Râvî Teorisi Ve Tenkidi**, İsam Yayınları, İstanbul 2013.
- Koçyiğit, Talat: **Hadis Istılahları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.

- , **Hadis Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- el-Makdisî, Ebu'l-Fadl
- Muhammed b. Tahir: **Etrâfu'l-garâib ve'l-efrad**, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassar-Seyyid Yusuf, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- Melîbârî, Hamza: **Nazarât cedîde fî ulûmu'l-hadis**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1423/2003.
- Meyyânişî, Takıyyüddîn
- Ömer b. Abdilmecîd: **Mâ lâ yeseu'l-muhaddise cehlulu** (Hamsu Resâil fî ulûmu'l-hadis içerisinde), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1431/2010.
- Mübârekfûrî, Ebû'l-Ulâ
- Muhammed Abdurrahman b.
- Abdurrahim el-Mübârekfûrî: **Tuhfetü'l-Ahvezî, bi-şerhi Câmiî't-Tirmizî**, I-XI Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1430/2009.
- , **Şifâu'l-ğilel fî şerhi Kitâbi'l-İlel** (Tuhfetü'l-ahvezî ile birlikte), nşr. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1430/2009.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn
- Müslim b. Haccâc
- el-Kuşeyrî: **et-Temyîz**, thk. Sâlih b. Ahmed b. Sâbit Deyyân, Mektebetü'l-İmâm el-Elbânî (Dâru İbn Hazm), San'a 1430/2009.
- Naîm, Babanzâde Ahmed: **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, I-XII, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982 (yedinci baskı).

Nevevî, Ebû Zekeriyâ

Yahyâ b. Şeref: **İrşâdu Tullabi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik**, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dimeşk 1412/1992.

-----, **el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc** (Sahîhu Müslim bi-şerhi'l-İmâm Muhyiddîn en-Nevevî ismiyle), I-X, thk. Şeyh Halîl Me'mûn Şîhâ, Beyrut 1425/2004.

Özkan, Halit: "The Common Link and its Relation to the Madâr", **Islamic Law and Society**, 2004, 11/1, s. 42-77.

Polat, Selahaddin: "Ferd", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XII, s. 368-369.

-----, "Galat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XIII, s. 300.

-----, "Garîb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XIII, 375.

-----, "İ'tibar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIII, s. 455.

-----, "Mütabaât", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXXII, s. 180.

-----, "Şâhid", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXXVIII, s. 273.

er-Râmehürmüzî, Kadı

Hasan b. Abdurrahman: **el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî**, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1391/1971.

Sehâvî, Şemseddin

- Muhammed b. Abdirrahman: **Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis (li'l-İrâkî)**, thk. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr-Abdullah b. Fühayd Âli Fühayd, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, Riyad 1428 h.
- Subhî Sâlih: **Ulûmu'l-hadis ve mustahuh**, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1971.
- , **Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları**, trc. M. Yaşar Kandemir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- Suyûtî, Celâlüddîn
- Abdurrahmân b. Ebî Bekr: **Tedrîbu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, I-II, Dâru İbni'l-Cevzî, y.y. 1433 h.
- eş-Şâfî, Ebû Abdillâh
- Muhammed b. İdris: **er-Risâle fî ilmi usûli'l-fıkh**, Dâru'l-Minhâc Cidde 1435/2014.
- Tahhân, Mahmud: **Teysîru mustalahı'l-hadis**, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1417/1996.
- Tâhir el-Cezâirî: **Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1416/1995.
- Tânevî, Zafer Ahmed
- el-Osmânî: **Kavâid fî ulûmi'l-hadîs**, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1428/2007.
- Tekineş, Ayhan: "İlelü'l-Hadîs", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXII, 85.
- Tirmizî, Ebû İsâ
- Muhammed b. İsâ b. Sevre: **el-Câmiu'l-kebîr**, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

- , **Câmiu't-Tirmizî** [el-Câmiu'l-muhtasar mine's-süneni an Rasûlillah (s.a) ve ma'rifetü's-sahîh ve'l-ma'lûl ve mâ aleyhi'l-amel], I-V, Dâru'l-Büşrâ, Karaçi 1433/2012.
- , **el-Câmiu's-sahîh**, I-V, nşr. Ahmed Muhammed Şâkîr, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1398/1978.
- , **el-İlelü'l-kebîr**, thk. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr., Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Uğur, Mücteba: **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- “İhtilat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXI, 571.
- , “Muhammed b. İsâ et-Tirmizî'nin Kitâbu'l-İleli”, **Diyanet İlmi Dergisi**, XXXVI / 3 (2000), s. 45-66.
- Vureykât, Abdulkerim: **el-Vehem fî rivâyâti muhtelifi'l-emsâr**, Mektebetü Advâi's-Selef, Riyad 1420/2000.
- Yücel, Ahme: **Hadis Usulü**, İFAV, İstanbul 2012.
- Zebîdî, Muhammed
- Murteza el-Hüseynî: **Bülğatü'l-erîb fî mustalahi âsâri'l-habîb** (Kafvu'l-eserle birlikte), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1430.
- , **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. İbrahim Terzi, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1390/1970.

Zehebî, Ebû Abdillâh

Şemsüddîn Muhammed b.

Ahmed b. Osmân:

Mîzânu'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl, thk. Muhammed Rıdvân Araksûsî, er-Risâle el-Âlemiyye, Beyrut 1430/2009.

-----, **el-Mûkıza**, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1425.

-----, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâvût-Ali Ebû Zeyd, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983.